

HEGEDŰS ANDRÁS

A SZOCIALISTA TÁRSADALOM
STRUKTÚRÁJÁRÓL

SZOCIOLÓGIAI TANULMÁNYOK 1.

KÉSZÜLT

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
SZOCIOLÓGIAI KUTATÓ CSOPORTJA
GONDOZÁSÁBAN

HEGEDÜS ANDRÁS

A SZOCIALISTA
TÁRSADALOM
STRUKTÚRÁJÁRÓL

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1966

LEKTORÁLTA

ERDEI FERENC

Tanulmányom célja, hogy a marxizmusnak az osztálystruktúráról kialakított elmélete és a szociológiai, illetve az egyéb társadalmi (például közgazdaságtudományi vagy demográfiai) vizsgálatokban alkalmazott statisztikai csoportalakítási gyakorlat között közvetlen kapcsolatot teremtsen.

E kísérletnek időszerűséget ad az a körülmény, hogy az empirikus-statisztikai megközelítések és az elméleti igényű munkák között szinte áthidalhatatlannak tűnő szakadék tátong.

Egyrészt, úgyszólván minden szocialista országban, egyre nagyobb számban indultak olyan statisztikai módszerrel végzett kutatások, amelyek a társadalmi élet legkülönbözőbb területein tapasztalható jelenségek okait különféle elvek alapján kialakított társadalmi csoportokra vezetik vissza, — legtöbbször azonban anélkül, hogy tisztáznák ezeknek a csoportoknak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyét és szerepét.

Másrészt ezektől az empirikus kutatásoktól elszakadva továbbra is megjelennek a szocialista társadalom osztályszerkezetéről, az ebben végbemenő változásokról olyan tanulmányok, amelyek mechanikusan alkalmazzák a marxizmus osztályelméletét a szocializmusra, s nem törekszenek tételeik konfrontálására a társadalmi valósággal. (Elsősorban ez utóbbi körülményre utaltam a szocializmus társadalmi struktúrájáról, és az egységes parasztosztály értelmezéséről a Társadalmi

Szemlében, a Közgazdasági Szemlében és a Valóságban megjelent írásaimban.¹⁾

Annak, aki különböző történeti helyzetekben meg akarja érteni a társadalmi történések okát, mindenekelőtt a társadalom struktúráját — osztály- s rétegtagozódását — kell áttekintenie. S ez nemcsak a múltra, s nem is csak az osztálytársadalmakra vonatkoztatva igaz, hanem — amint a következőkben ezt majd bizonyítani igyekszem — a szocialista társadalmakban sincs úgyszólván egyetlen olyan fontosabb társadalmi jelenség sem, amelynek lényeges vonásai a társadalom strukturális tagozódásának ismerete nélkül feltárhatók lennének.

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely természetesen különböző közvetítések (eszmék, intézmények stb.) révén hat a társadalmi történésekre és sohasem a maga közvetlenségében. A közvetítettség hangsúlyozása a dogmatikus szemlélettel szemben rendkívül fontos, de nem kisebb s nem kevésbé időszerű feladat a társadalmi jelenségek visszavezetése sem a társadalom alapvető struktúrájára.

A tudományosan megalapozott társadalmi struktúramodell kialakításának hazánkban különös időszerűséget ad a szocialista nemzeti egység politikája. Ez a politika arra az „adottságra” épül, hogy társadalmunkban a még létező társadalmi csoportok, illetve rétegek között nincs antagonisztikus ellentét, s magában rejtje azt a „feladatot”, hogy a ma még meglevő különbségek — úgy, ahogy erre az objektív lehetőségek megteremtődnek, tehát történelmi fejlődési folyamat eredményeként — felszámolódjanak, és hogy az élesebb konfliktusok az esetleges ellentmondások feltárásával, illetve számukra megfelelő mozgásforma biztosításával kiküszöbölhetők legyenek.

¹ *A mai falu és a szociológiai kutatás.* Társadalmi Szemle 1963. 4. sz.; *A falusi munkaviszonyokban bekövetkezett változások szociológiai vizsgálata.* Közgazdasági Szemle 1963. 6. sz.; *A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegeződés.* Valóság 1964. 5. sz.

Az ilyen értelemben felfogott politikai gyakorlat számára minél több, a valóságnak megfelelő olyan ismeretre van szükség, mely tájékoztatást ad arról, hogy hazánkban milyen társadalmi osztály, illetve társadalmi réteg jellegű csoportok léteznek; közöttük milyen természetű különbségek figyelhetők meg; milyen az egyes társadalmi osztályok, illetve rétegek közötti viszony; merülnek-e fel ellentétek, léteznek-e konfliktus-források; s mindezek alapján melyek a feltételei az egészséges együttműködés kialakításának, a szocialista nemzeti egység további erősítésének.

Nemzeti problémáink megértéséhez azonban — bármilyen kérdésről legyen is szó — annak az új társadalmi-gazdasági alakulatnak a belső sajátosságából kell kiindulnunk, amelyet szocializmusnak nevezünk, és amely hazánkban megvalósult társadalmi forma.

Ma már a világ sok országában váltak uralkodó formává a szocialista termelési viszonyok, megvan tehát a lehetősége a szocialista társadalom olyan strukturális modellje kidolgozásának, amely a marxi módon értelmezett általános vonásokat tartalmazza és egyaránt mentes a szocializmushoz vezető átmeneti korszak gyorsan tovatűnő jegyeitől és a nemzeti fejlődés sajátosságaiból származó esetlegességektől. Marx szerint „a legáltalánosabb elvonatkoztatások egyáltalában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, ahol egyvalami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös”.²

A legelvontabb kategóriák is történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és csak ezeken belül teljes érvényűek. Ebben az értelemben lehet csak a szocialista társadalom strukturális modellje kidolgozásának a követelmé-

² Marx, *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. — Marx—Engels, *Művei*. 13. k. Kossuth 1965. 170.

nyét felvetni, ami nem lehet más, mint a szocialista országok mai gyakorlatára épülő, de konkrét viszonyaitól elvonatkoztatott általánosítás.

Ezzel a gondolattal ellentmondásban látszik lenni az, hogy munkámban kizárólag magyar adatokkal dolgozom, ezeket azonban csak illusztrálásnak szántam, és általánosításaimat, amennyire ez csak lehetséges volt, az európai szocialista országokról rendelkezésemre álló információkra igyekeztem alapozni.

MARX TÁRSADALMI STRUKTÚRA FELFOGÁSÁRÓL

A történelem tanúsága szerint a társadalmi fejlődésben elsődleges szerepet az anyagi-gazdasági viszonyok (mindenekelőtt a tulajdonviszony és a munkamegosztásban elfoglalt hely) különbsége által megosztott, s éppen emiatt elkülönülő funkcióval, érdekekkel, többé-kevésbé sajátos társadalmi aspirációkkal, értékrendszerrel, életmóddal és magatartásnormákkal stb. rendelkező osztályok, illetve osztály jellegű társadalmi csoportok játszottak.

Marx álláspontja, amely szerint a társadalmi struktúrában elfoglalt hely döntő szerepet játszik az emberek gondolkodásában és következésképpen az emberek által „csinált” történelemben is, nemcsak a marxista szociológiának alaptétele, hanem a modern polgári szociológia különböző, nem marxista irányzatainak is, ahogy B. Barber írja, ez „alapvető feltételezése [a modern szociológiának is”.¹ Nem utolsósorban éppen ebben a gondolatban lehet megtalálni a szociológiának mint önálló társadalomtudományi ágnak a legfontosabb specifikus vonását.

A társadalmi osztályok Marx elméletében azoknak az egyéneknek történelmileg kialakult sajátos csoportjai, akik azonos helyet foglalnak el a társadalmi termelés szervezetében és más osztályok tagjaival szemben azonos érdekekkel bírnak.

A marxizmus soha el nem évülő jelentősége a tudományos gondolkodás számára, hogy a társadalmi struktúra és a társadalmi haladás közötti összefüggést kimutatta, és bebizonyí-

¹ Bernard Barber, *Social Stratification*. New York – Burlingame 1957. 53.

totta azt, hogy olyan társadalmi-gazdasági alakulatokban, mint a rabszolgatársadalom, az ázsiai termelési mód, a feudalizmus és a kapitalizmus — az ún. alapvető osztályok, a mindenkori kizsákmányolók és kizsákmányoltak közötti küzdelem meghatározó szerepet játszott.

„Minden eddigi társadalom története osztályharcok története. Szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester és mesterlegény, egyszóval: elnyomó és elnyomott, folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött.”²

A marxizmus struktúraelméletében azonban a dogmatizmus hatására több szempontból is nagyfokú leegyszerűsítés következett be.

Az egyik s talán a legáltalánosabban elterjedt, túlzott szimplifikáció, a társadalmi struktúra pusztán dichotom modellként való értelmezése, kísérlet arra, hogy a legkülönbözőbb típusú társadalmi jelenségek ebből legyenek levezethetők. A társadalomnak osztálytársadalmakra vonatkoztatott kétosztályos, vagyis dichotom jellegű modellje — a termelőeszközök tulajdonosai mint uralkodó osztály, a termelőeszközöktől megfosztottak mint elnyomott osztály — az emberiség eddigi történelme során nemcsak jelentős elméleti segítséget adott a társadalmi fejlődés okainak megmagyarázásához, hanem egyben nélkülözhetetlen elméleti alapjául s egyben szimbólumául is szolgált és szolgál ma is a szocialista, illetve kommunista társadalom megteremtéséért folytatott harcoknak.

Bármennyire fontos is legyen azonban a társadalmi struktúra ezen modelljének elméleti és társadalompolitikai szerepe, súlyos

² Marx—Engels, *A Kommunista Párt Kiáltványa*. — Marx—Engels, *Művei*. 4. k. Kossuth 1959. 442.

hiba lenne, ha úgy gondolnánk, hogy minden fontosabb társadalmi-politikai történés közvetlen magyarázata ebben kereshető.

Bár Marx a kétsztrályos társadalmi struktúra történelmi szerepét hangsúlyozta, de amikor konkrét társadalmi-gazdasági alakulatokat elemzett, s különösen akkor, ha kisebb történelmi időszakban lezajló társadalmi eseményeket vizsgált, részletesebb, tagoltabb társadalmi struktúrában gondolkozott. Gyakran használt hármas sémát, ennek a modellnek két típusa is megtalálható műveiben. Az egyikben a kapitalistákat, a kispolgárokat és a proletariátust különböztette meg, a másikban viszont a földbirtokosokat, a tőketulajdonosokat és a munkaerő tulajdonosait (a csoportosítás alapja itt a birtokolt tulajdon jellege).

Ezen utóbbi hármas modellt használja Marx *A tőke* harmadik kötetének kidolgozatlanul maradt utolsó fejezetében is, amely „Az osztályok” címet viseli, s ahol a következőket írja: „A pusztá munkaerő tulajdonosai, a tőke tulajdonosai és a földtulajdonosok, akiknek jövedelmi forrása a munkabér, illetve a profit, illetve a földjáraadék, tehát a bér munkások, tőkés és földtulajdonosok, a tőkés termelési módon alapuló modern társadalom három nagy osztálya.”³ Az osztály alapjául ebben a felosztásban egyértelműen a „munkaerő”, a „tőke” és a „földtulajdon” kategóriája szolgál.

Marx ebben a fejezetben, amelyet *A tőke* summázásának szánt, a kifejlett tőkés társadalom három nagy osztályát akarta tárgyalni és az ezen osztályok létéből szükségképpen következő osztályharcot, de ennek a tervnek a megvalósítására már nem adatott meg a lehetőség számára.

Mindemellett Marx az így kialakított főcsoportokon belül továbbmenő differenciálást is alkalmazott. Különösen jelentős

³ Marx, *A tőke*. III. k. Kossuth 1961. 845.

számunkra az *Osztályharcok Franciaországban* c. munkája és a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*, amelyekben éles különbséget tett a pénzarisztokrácia és az ipari burzsoázia között, s az előbbiről úgy beszélt, mint a polgári társadalom uralkodó osztályának lumpenproletariátusáról. „A fináncarisztokrácia a szerzési módjában éppúgy, mint élvezeteiben nem egyéb, mint a lumpenproletariátusnak a polgári társadalom magaslatain való újjászületése” — írja.⁴

A nélkül az árnyaltság nélkül, amelyet Marx a konkrét társadalmak struktúrájának elemzéseiben alkalmazott, a Franciaországban lezajlott politikai események társadalmi háttere megközelíthetetlen maradt volna.

A marxi osztálystruktúra modellje nagyon fontos kiegészítésre szorult olyan elmaradott országokban, ahol a mezőgazdaságban a kapitalizmus fejlődése az ún. porosz úton ment végbe. A marxizmusnak ebből a történelmi szükségszerűségből fakadó kiegészítését Lenin végezte el, mégpedig mindenke előtt *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* c. munkájában, amelyben ragyogóan elemezte az orosz parasztság kapitalista fejlődésének a sajátosságát, és szembefordult a mensevikekkel, akik éppen a társadalmi struktúra értelmezésében — mint Lenin írja — a marxizmust leegyszerűsítették, ellaposították, kiforgatták, és ezzel tulajdonképpen el is árulták a marxizmus szellemét.

Lenin társadalmi struktúra-elemzéseiben a parasztság mint nagyon fontos és osztály jellegű rétegekre tagolt társadalmi csoport jelenik meg, amelynek kiemelkedő szerep jut az iparilag elmaradott országok társadalmi harcaiban.

A dichotom modell tehát Marx eredeti gondolatainak, a marxizmus társadalmi struktúra-elméletének nagyfokú le-

⁴ Marx, *Osztályharcok Franciaországban*. — Marx—Engels, *Művei*. 7. k. Kossuth 1962. 13.

egyszerűsítése, és ezen mit sem változtat az a kétségtelen tény, hogy ez a művelet a lényeg felé haladóan történt, s az sem, hogy éppen ezért a politikai harcokban alapjában progresszív szerepet játszott, és meghatározott történelmi körülmények között sok tekintetben még ma is azt játszik.

Hasonlóan nagyfokú leegyszerűsítést és az eredeti marxi gondolatoktól való eltérést lehet tapasztalni a tulajdonviszony mint réteggépző jegy szerepének az eltúlzásában és a társadalmi munkamegosztás jelentőségének az elhanyagolásában.

Marx a tulajdonviszonyokat, amelyekre visszavezette az osztályok létezését, nem közvetlenül származtatta a termelőerők állapotából, hanem a társadalmi munkamegosztás adott fokával magyarázta.

Marx a munkamegosztást szélesebb fogalomnak tekintette, mint a tulajdonviszonyt. Ez a gondolat nagyon egyértelműen jut kifejezésre többek között *A német ideológiában*.

„A munka egy nemzeten belüli megosztása először is az ipari és kereskedelmi munkának a földművelő munkától való különválását és ezzel *város és falu* különválását és érdekeik ellentétét eredményezi. További fejlődése a kereskedelmi munkának az ipari munkától való különválásához vezet.”

„A munka megosztásának különböző fejlődési fokai a tulajdon megannyi különböző formáját jelentik; vagyis a munka megosztásának mindenkori foka meghatározza az egyének egymáshoz való viszonyait is a munka anyagára, szerszámaira és termékére vonatkozólag.”⁵

Marx és Engels *A német ideológiában* a történelmi példák egész sora segítségével mutatták ki, hogy a munkamegosztás fejlődése miként hívta létre a tulajdon új és új formáit, illetve tette meghaladottakká a régieket.

⁵ Marx—Engels, *A német ideológia*. — Marx—Engels, *Művei*. 3. k. Kossuth 1960. 77. (Az én kiemelésem. — H. A.)

A marxizmus vulgáris felfogása minderről megfélekedzik, a tulajdonformákat nem vezeti vissza a társadalmi munkamegosztásra, hanem abszolutizálja és ezen az alapon ezt tekinti a társadalmi struktúrát végső soron meghatározó tényezőnek, vagy ha a matematika nyelvén akarjuk kifejezni magunkat, az egyetlen történelmileg lehetséges független változónak.⁶

A társadalmi munkamegosztás, ami alapján nem más, mint a társadalom fenntartásához és fejlesztéséhez szükséges funkciók differenciálódása és megosztása a társadalom különböző csoportjai között, nemcsak a tulajdonviszonyok meghatározott válfajait és rendszerét hozza létre, hanem a munka egymástól jelentősen különböző fajtáit is, amit a marxista irodalom gyakran technikai munkamegosztásnak nevez. Az utóbbi szóhasználat azonban gyakori félreértések forrása, mert arra látszik utalni, hogy a „konkrét” munkamegosztás nem játszik szerepet különböző társadalmi csoportok elkülönítésében.

Ez a — Marx kifejezésével élve — „meghatározott munka” azonban a megosztott, a differenciálódott társadalmi funkciókhoz kapcsolódik, és a specifikus sajátosságok kifejlődésének, az egymástól való elkülönülésnek bizonyos fokán mint társadalmi rétegeképző lép fel, mert partikuláris érdeket és célt teremt. Marx maga is nagyon gyakran hangsúlyozta ezt az összefüggést. Többek között pl. így írt erről: „Eredetileg egy teherhordó sokkal kevésbé különbözik egy filozófustól, mint a komondor az agártól. A munkamegosztás az, amely szakadékot hozott létre kettejük között.”⁷

A munkamegosztás társadalmi „rétegeképző” jegyként való funkcionálásának az alapvető kritériuma az, hogy a társadalmi

⁶ A matematikában használatos függvényanalízis megkülönbözteti a független és a függő változót, az előbbihez a függvény természetéből következően egy vagy több értékű függő változó tartozik.

⁷ Marx, *A filozófia nyomorúsága*. — Marx–Engels, *Művei*. 4. k. Kossuth 1959. 139.

munkamegosztás és az általa meghatározott termelési viszonyok az embereket meghatározott munkafajták rabjává tegyék, s így mindennapi életüket, gondolkodásukat éppen úgy, mint anyagi helyzetüket vagy társadalmi presztízstüket alapjában a munka társadalmi megosztásában elfoglalt helyük határozza meg.

Következésképpen valamely adott társadalom struktúrájának elenyzésénél — ha ez a kritérium fennáll — semmiképpen sem lehetünk közömbösek a munka társadalmi megosztása iránt, legalábbis addig nem, míg a termelőerők és a termelési viszonyok fejlettsége nem teszi meghaladottá az előzőekben jellemzett állapotot.

„A meghatározott munka iránti közömbösség olyan társadalmi formának felel meg — írja Marx —, amelyben az egyének könnyűszerrel térnek át egyik munkáról a másikra és a munka meghatározott fajtája számukra véletlenszerű, ennél fogva közömbös.”⁸

Marx e fejlett állapottal szemben beszél a munka meghatározottsága iránt a primitív viszonyokból fakadó közömbösségről is, amelynek az oka „egy egészen meghatározott munkába való hagyományos belerögzöttség, amiből csak kívülről jövő befolyások lódítják ki őket”.⁹

Társadalmunk meghaladta ezt a „primitív” állapotot, de nem ért még arra a fokra, amelyben Marx véleménye szerint megengedhető e közömbösség a „meghatározott munka iránt”.

Marx a társadalmi struktúrát a társadalom össztermelési folyamatából, a termelési és a forgalmi viszonyokból vezette le, és a *Grundrisse*-ben azt írja, hogy „A népesség absztrakció, ha pl. az osztályokat, amelyekből ezek állnak, elhagyjuk. Ezek az osztályok újra csak üres szavak, ha nem ismerem azokat az

⁸ Marx, *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. — Marx—Engels, *Művei*. 13. k. Kossuth 1965. 170.

⁹ Uo.

elemeket, amelyeken ezek nyugszanak. (Pl. bér munka, tőke stb.)”¹⁰

Ez a megközelítés a marxizmust felületesen ismerő sok polgári szociológust megtévesztett már, és olyan látszatot keltett, mintha a marxista szociológiai felfogás társadalmi struktúrája egyszerűen valamiféle gazdasági struktúra lenne, amellyel minden nehézség nélkül szembe lehet állítani valamiféle sokrétűbb, a társadalmi viszonyokat szélesebben magába foglaló társadalmi struktúrát.

Bernard Barber már idézett könyvében azt állítja, hogy a marxista elmélet „a gazdasági szerepek, aktivitások” vagy lehetőségek alapján kialakított rétegeződést azonosítja a társadalmi rétegeződés rendszerével mint egésszel, és könyve egyik legfontosabb feladatának tekinti a két rendszer világos megkülönböztetését.¹¹

A marxizmus társadalmi struktúra-modellje osztályainak és rétegeinek a létezése a gazdasági viszonyokban gyökerezik, de ugyanakkor átfogja a társadalmi viszonyok szinte minden szféráját, beleértve a tudati viszonyokat is. Marx ebből a szempontból különösen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a társadalom objektív struktúrája hogyan tükröződik a különböző csoportok felfogásában, és éppen ezen az alapon különböztette meg az osztály „Klasse an sich” és „Klasse für sich” típusait. Az előbbihez azt az állapotot számította, amikor — az utóbbi fogalommal jelzett szinttel szemben — az osztály tagjai még nem ébredtek az osztályhoz tartozásuk és sajátos érdekeik tudatára.

Mi sincs tehát távolabb a marxizmustól, mint az, hogy kizárólag a gazdasági szférában értelmezze azokat az osztályokat,

¹⁰ Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857–1858.). Berlin, Dietz V. 1953.

¹¹ Bernard Barber i. m. 53.

amelyek e felfogás szerint a történelem igazi alkotói, reális társadalmi funkciók, célok és érdekek hordozói.

A marxizmus társadalmi struktúra-elmélete az e kérdés körül folyó vitákban, nem utolsósorban a vulgarizálások hatására gyakran leegyszerűsítve jelenik meg. A polgári szociológia marxizmus elleni kritikája is sokszor, amikor pl. „túlságosan leegyszerűsített struktúramodellről” (an oversimplified structure) beszél, a dogmatizmus leegyszerűsítéseit használja fel, illetve ki. De hasonló tendenciát sajnos megfigyelhetünk a marxista társadalomtudományi irodalom részéről is a nem marxista szociológiai iskolák különböző megközelítési kísérleteinek az interpretálásában.

A marxista filozófusok nem jelentéktelen része megelégedett annak a bizonyítással, hogy a polgári szociológusok a maguk struktúra-, illetve stratifikációs elméletével közvetve vagy közvetlenül a kapitalista társadalmat szolgálják, sőt ennek evidensebb bebizonyítása érdekében megengedték maguknak az egyes elméletek nagyfokú leegyszerűsítését is, és úgyszólván fel sem vetették azt az eshetőséget, hogy a marxista szociológiai iskola a különböző nem marxista megközelítési kísérletekből profitálhat is.

Ez a felfogás azonban teljesen tarthatatlanná válik akkor, ha a marxizmust fejlődő tudománynak tekintjük, amely nemcsak a társadalom új jelenségeire reagál, hanem a tudományos gondolkodás fejlődésére is. Ez nem mond ellent a nem marxista ideológiák elleni harc szükségességének, sőt ennek egyetlen valóban hatékony útját nyitja meg.

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA PROBLÉMÁI A POLGÁRI TÁRSADALOMTUDOMÁNYBAN

A társadalmi struktúra elméleti és gyakorlati megközelítésére a nem marxista szociológiában különböző irányzatok alakultak ki. Olyan sokszínű a kép, hogy úgyszólván semmiféle lehetőségünk sincs az általánosításra, sőt arra sem, hogy az egyes megközelítési módok közül bármelyiket is uralkodó vagy akár csak a jelenlegi helyzetre tipikus megközelítésnek tekinthessük.

A mai polgári szociológiában ténylegesen ható fontosabb irányzatok közül mindenekelőtt a következő hármat látszik szükségesnek kiemelni.

a) A funkcionális-strukturális iskolát, amely a társadalom különböző rétegei közötti különbségeket az általuk betöltött sajátos funkcióra, illetve ezek eltérő társadalmi presztízsére vezeti vissza, amelyet a társadalom uralkodó értékrendszere a maga közvetlenségében határoz meg. Ebben a felfogásban a társadalmi funkciók struktúrája a társadalmi struktúrával gyakran azonosul.

b) A matematikai-statisztikai megközelítést, amely a társadalom rétegeződését statisztikai csoportokra vezeti vissza. Újabban megfigyelhetők olyan irányzatok, amelyek több jellemző paramétert magukba foglaló indexek segítségével formálják ki a társadalom strukturális modelljét, és ilyen módon, bár látszólag pontos metrizálható adatokra — több tényező indexekre — építenek, a reális társadalmi viszonyok megközelítésére képtelennek bizonyulnak. Ebben az irányban a társadalmi struktúra helyét rendszerint a társadalmi stratifikáció veszi át.

c) A marxizmushoz viszonylag legközelebb álló kispolgári utópisztikus irányzatot, amely a hatalom elosztásából indul ki, s azt keresi, hogy kik a társadalomban azok, akik mások felett hatalommal rendelkeznek, s honnan származik az a lehetőségük, hogy embertársaik tevékenységét *tartósan* és *jelentős módon* befolyásolni tudják és így kimutatható közvetlen hatást gyakorolnak a társadalmi események menetére.

Mi sem lenne természetesen nagyobb hiba, mint azt gondolni, hogy az egyes műveket és szociológusokat is minden esetben egyértelműen be lehet sorolni egyik vagy másik megközelítési csoportba. Annál kevésbé, mert az újabb szociológiai irodalomban gyakran találkozhatunk olyan kísérletekkel, amelyek a különböző megközelítési módok egységének a megteremtésére irányulnak, és ezeknél legtöbbször csak annak megállapításáról lehet szó, hogy melyik irányzat befolyása tekinthető uralkodónak.

A modern szociológiában használatos társadalmi struktúra-felfogás felsorolt típusai szervesen fejlődtek ki a múlt század ún. egytényezős iskoláiból, illetve ennek empirikus megtagadásából századunk első évtizedeiben.

A múlt század szociológiai iskolái a társadalom strukturális rétegződését még gyakran azonosították az osztálytagozódással. A polgári gondolkodás korlátai nem annyira az osztályok létének a kétségbevonásában, sőt sokszor még csak nem is ennek a fogalomnak az eltorzításában jelennek meg,¹ hanem inkább az osztályok egymáshoz való viszonya és a társadalmi haladásban játszott szerepük értelmezésében.

Mint tipikus felfogást szeretném idézni Schmoller álláspontját:

¹ A matematikai-statisztikai iskola is gyakran használja az osztály kifejezést, pl. a következőkben részletesebben ismertetett Warner is, de ez voltaképpen nem más, mint különféle ismérvek szerint összeállított statisztikai csoport.

„Mi társadalmi osztályon egy munkamegosztásra épült társadalom olyan nagy csoportjait értjük, amelyek nem a vér, nem a rokonság szerint és nem a hely, a tartományi és az állami összetartozás szerint alakultak ki, hanem az azonos és hasonló sajátosságok és életfeltételek, az azonos és hasonló birtoklási formák és tulajdon-nagyságok, és a népgazdaságba vagy az államba való beilleszkedés azonos vagy hasonló formái, a hierarchikus társadalmi rendben a hasonló vagy az azonos rang és azonos, illetve hasonló érdekek alapján az egymáshoz tartozás tudatának valamilyen formájával rendelkeznek, és ennek kifejezést is adnak.”²

Érdemes utalni arra, hogy ezt az álláspontot a német hivatalos egyetemi szociológia képviselője fogalmazta meg, aki az előző szociológiai iskolák összefoglalására törekedett, s aki ugyanakkor e reálisan értelmezett osztályfogalomból az osztályok mozgására vonatkozóan már alapjában helytelen következtetésekre jutott.

A századfordulót követően azonban — részben már az előretörő empirizmus hatására — sokkal differenciáltabb strukturális modellek kidolgozására került sor, amelyek, habár sok részletet pontosabban írtak is le, mint a múlt század polgári szociológiai iskolái, a társadalom lényegi vonásaihoz nem kerültek közelebb.

A húszas és különösen a harmincas évektől már kezdetét vette az előbbieken említett, a modern polgári szociológiára jellemző tipikus irányzatok kialakulása, közülük ma a társadalomelmélet számára kétségkívül a funkcionális-strukturális iskola a legnagyobb jelentőségű.

A funkcionális-strukturális szemlélet kiindulópontja a társadalom fennmaradásához szükséges funkciók rendszerbe foglalása és modellizálása. Ezeket azonban legtöbbször elvonat-

² Schmoller, *Die soziale Frage*. München 1918. 12.

koztatják az uralkodó társadalmi-gazdasági formációtól és szemléletüket ezzel történelmietlenné teszik. Az ilyen irányú kísérletek közül újabban a legismertebbé, bár talán a legvitatottabbá is Talcott Parsons elméleti rendszere vált.

A parsonsi modell a társadalmi struktúrát — bizonyos leegyszerűsítéssel interpretálva — négy olyan alapfunkcióra vezeti vissza, amely nélkül a társadalom nem létezhet.

A következő funkciószinteket különbözteti meg:³

1. A rendszeren belül az eszközök és a célok egybevetése, ami a köznapi nyelven kifejezve nem más, mint a hatékonyság, vagyis a gazdaság szférája.

2. A rendszeren belül a célok kitűzése, ami a lényegét tekintve a politikai tevékenységgel azonos.

3. Az egyének integrálása különböző szervezetekbe, szolidaritás teremtése és fenntartása és a keletkező társadalmi feszültségek feloldása, ez a szint az előző kettővel szemben partikuláris és nem univerzális.

4. A rendszer fenntartása, illetve a változásoknak a szabályozása, ami bizonyos értelemben összehangolja az előző funkciókat.

Parsonsnál a funkcióknak ez a négy szintje lényegében a társadalmi struktúrát helyettesíti. Elméletében a társadalom alapvető funkcióinak a felsorolt szintjei mellett fontos szerepet játszik a társadalmi intézmények struktúrája is, amelyet három alaptípusra épít fel:

a) olyan intézményekre, amelyekben a szerepek a foglalkozásoknak megfelelően szervezettek (pl. vállalat, iskola stb.);

b) amelyek bár rendelkeznek saját érdekekkel és céllal, de nincsenek bennük foglalkozás alapján felépített szereprendszerek (jellemző típusa a politikai egyesülés és az egyház);

³ Talcott Parsons, *Rewised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification*. — Bendix—Lipset, *Class, Status and Power*. Glencoe 1963.

c) s végül olyan közösségekre, amelyekbe az egyén úgyszólván spontán módon „beletartozik” (lakóhelyi közösség, etnikai csoport stb.).

Ez a csoportosítás nagyon lényeges finomítása Tönnies „Gesellschaft” és „Gemeinschaft” fogalmának, mivel az első típushoz tartozó intézményeknek megkülönbözteti két csoportját aszerint, hogy abban a munkamegosztás milyen mértékben játszik szerepet. Kérdés azonban, hogy mindezzel közelebb kerülünk-e a társadalom lényegi viszonyainak megértéséhez.

Talcott Parsons a társadalmi funkciók és az intézmények rendszerezésére irányuló kísérletével voltaképpen a statisztikai csoportosítási ismérvekre felépített és a szociológiai kutatásokban divatossá vált társadalmi stratifikációs rendszereket akarta megalapozni. A közvetítés azonban, amely a társadalmi valósággal való verifikálhatósághoz múlhatatlanul szükséges, nagy nehézségekkel jár, s ezek a problémák egyben jól megmutatják Parsons elméletének, amelyet Mills találóan „absztrakt empirizmusnak” nevezett, legsúlyosabb gyengéit.

A funkcionális-strukturális iskola nagyon jelentős szerepet játszó alapgondolata, hogy a társadalom a differenciált funkciók teljesítőit uralkodó értékrendszerének megfelelően különböző presztízsből részesíti, és az emberek közötti egyenlőtlenségek voltaképpen ebből származnak. Legfőbb rendező elvként a társadalmi presztíz és az értékrendszer lép fel, és ez foglalja el a helyét a társadalmi mozgás megértésére alkalmas olyan fogalmaknak, mint a munkamegosztásban elfoglalt hely, tulajdonformák és -viszonyok, hatalom stb. Ilyen alapon épülnek fel a strukturális-funkcionális iskola különböző társadalmi stratifikációs modelljei.

Boskoff, aki a funkcionális-strukturális iskola megközelítését lényegében elfogadja, azt írja, hogy a stratifikáció széles értelemben magában foglalja a társadalom differenciált fejlő-

dését s az egyének, valamint a csoportok rangsorolását valamilyen értékskálának megfelelően.⁴

B. Barber arra a kérdésre, hogy miért kell rangsorolni a különböző társadalmi szerepeket, azt válaszolja, hogy azért, mert az ezek elvégzéséhez szükséges ismeretek és a felelősség különbözők, és ennek következtében minden társadalom arra törekszik, hogy hierarchikusan tagolt legyen.⁵ Felállítja azt a tételt, hogy minél kisebb az egyes egyéneknek a társadalmi rangja, annál kisebb az ismerete és a felelőssége. A felelősség egyébként már megjelent Caplow munkájában is, mint az emberi magatartás kontrolljára való lehetőség következménye.⁶

Mindebből következően a funkcionális iskola lényegében elismeri az alá- és fölérendelési viszonyok meglétét a társadalomban, de ezt azzal, hogy a funkciók differenciálódásából és az uralkodó értékrendszerből vezeti le, örök természeti törvénynek tekinti, amelynek a funkciók differenciálódásától és az adott értékrendszertől függően a formái változhatnak ugyan, de a tartalma, a lényege nem. Ebben a felfogásban az osztályfogalom és ezzel együtt a tulajdon és a hatalom társadalmi csoportok közötti megosztásának a jelentősége eltűnik, vagy legalábbis mellérendelt szerepbe szorul.

A funkcionális-strukturális iskola az empirikus vizsgálatokhoz részben tehát a társadalmi stratifikáció meghatározására irányuló kísérletekkel közelít. Ugyanennek egy másik módja a magatartás, illetve a társadalmi cselekvés irányának a csoportosítása aszerint, hogy az milyen viszonyban áll a társadalommal, illetve a társadalom különböző egységeinek a céljaival.

Ilyen alapról kiindulva különböztetik meg az intézmények által manifesztált, az intézmények céljait segítő, de nem mani-

⁴ Becker—Boskoff, *Modern Sociological Theory*. 1957. 368.

⁵ Bernard Barber, *Social Stratification*. New York—Burlingame 1957. 24.

⁶ Theodore Caplow, *The Sociology of Work*. Minneapolis 1954.

fesztált (latens) és a velük szemben álló funkciókat. Ez újra csak érdekes megközelítési lehetőség az egyes intézménye vagy társadalmi alakulatok mozgási sajátosságainak a leírásához, de a társadalom mint totalitás lényegi mozgását ennek segítségével nem érthetjük meg.

Amikor a funkcionális-strukturális iskolával szembe állítjuk a dogmatikus burokból megszabadított marxista szociológia struktúra-konceptcióját, nem azt kell — véleményem szerint — elsősorban hangsúlyoznunk, hogy a társadalmi funkciók parsonsi modellje és az annak empirikus alkalmazására irányuló kísérletek a jelenségvilág megértéséhez nem adnak semmiféle lehetőséget, hanem azt, hogy önmagukban nem biztosítják a lényeg felé haladást. Éppen ezért fogadhatjuk el Mills kritikáját, aki a parsonsi modellt absztrakt empirizmusnak, vagyis a jelenségvilág szintjén megrekedt absztrakciónak nevezte.

A társadalmi-történelmi eseményeket nem lehet megérteni anélkül, hogy ne kísérelnénk meg feltárni azt a struktúrát, amelyben az egymástól elkülönülő osztályok és rétegek sajátos funkciók, érdekek és társadalmi célok hordozói.

A polgári szociológiában nem ritka az olyan álláspont sem, amely a múltra vonatkozóan elismeri az osztálystruktúrák létezését, de a modern kapitalizmusban már tagadja ennek a jelentőségét.

Már Th. Geiger kifejtette azt a gondolatot — ami a mai polgári szociológiában is gyakran ismétlődik —, hogy a modern ipari társadalom (Geiger ezt az amerikaira vonatkoztatja) „nem osztálystruktúra, hanem az anyagi javak termelési fő ágai szerinti rétegek struktúrája”.⁷

Geiger ezen véleménye azonban már voltaképpen átmenetet jelent az elméleti igényű funkcionális-strukturális szemlélet és az

⁷ Th. Geiger, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*. Stuttgart 1932. 7.

empirikus, a matematikai-statisztikai irányzat között. Ez utóbbi jobban megfelel a konkrét szociológiai kutatások céljainak, s ezért ha tudományos „rangja” nem is ér fel az előbbivel, a kutatási gyakorlatban sokkal nagyobb elterjedtségnek örvend.

A matematikai-statisztikai megközelítés sajátossága olyan csoportosítási elv vagy elvek (indikátorok) megtalálása, amelyek kifejezik az emberek közötti legfontosabb társadalmi különbségeket s így alapjául szolgálhatnak a stratifikációs modellnek.

A polgári szociológiában az első időben az emberek társadalmi helyét jellemző indikátorok közül a személyi bevételek, a jövedelmek nagyságának tulajdonították a legnagyobb jelentőséget. Az effajta szemlélet ellen már Marx is fellépett, elismerte ugyan a jövedelmekben levő különbség jelentőségét, de ezt, a szociológia mai nyelvén szólva, nem független, hanem függő változónak tekintette, amelyet alapján a társadalom tulajdonviszonyai határoznak meg.

A jövedelemelosztás fontos jellemzője minden egyes társadalmi alakulatnak, de ez mindig csak az uralkodó termelési viszonyok következménye és eredménye.

A jövedelem mint rétegeképző kritérium mellett legtöbbször a meghatározott munka, illetve a foglalkozás jellege szerepel. A legegyszerűbb ilyen megkülönböztetés a fizikai és a nem fizikai dolgozók rétegének a szembeállítása.

Már most érdemes megjegyezni, hogy a fizikai és nem fizikai dolgozók dichotómiájának a kritikátlan használata, mert a társadalmi valóság nagyfokú leegyszerűsítése, sokszor teljesen helytelen következtetésekhez vezet. Lipset és Bendix például 6 országban összehasonlították azt, hogy milyen százalékban lett nem fizikai munkás fiából fizikai munkás, és viszonylag magas, 13–32%-os értékeket kaptak. (A legmagasabb Nyugat-Németországban, de viszonylag elég magas — 26% — az Egyesült Államokban is), ez azonban nem jellemzi hűen a társa-

dalom tényleges mozgását, mert a nem fizikai munkások kategóriájában nagy számban vannak olyan csoportok, amelyek a fizikai munkások egyes rétegeinél kisebb társadalmi presztízzsel rendelkeznek.

Az utóbbi időben a szociológiai kutatásokban növekvőben van a műveltségi szintnek mint a társadalmi struktúra rétegeképző indikátorának a jelentősége. Vannak olyan vélemények is, amelyek szerint a „modern ipari társadalomban” egyedül csak az tekinthető független változónak, sőt akadnak álláspontok, amelyek a kulturális ízlésnek vagy az életmód különbségének tulajdonítanak hasonló jelentőséget.

A nyugati szociológiában kerestek és keresnek olyan indikátorokat is, amelyek az életmód külsődleges jegyei, mégis egyértelműen meghatározni látszanak az egyes családok hovatartozását a társadalomban. Hoskins⁸ pl. ilyennek tekintette a „tűzhelyek” számát. Exeterben, egy kis városban 11 ezer családból 2365 háztartást vizsgált, és azt találta, hogy a családok 45%-a nagyon szegény és csak egy tűzhellyel rendelkezik, 24,5%-a, akiknek nagy része textilgyári és közlekedési munkás, 2 tűzhellyel rendelkezik. Ez a két csoport együtt — mintegy összesen 70% — alkotja szerinte az alsó osztályt. 9 százalék 3-tól 5 tűzhellyel rendelkezik, ezek a kereskedők vagy a jobban kereső polgárok.

Hasonló leegyszerűsítést kísérel meg F. S. Chapin,⁹ aki szerint a nappali szoba berendezése a társadalmi struktúra teljesen egyértelmű indikátora.

A felvevők ennek a módszernek az alkalmazásánál részben az „anyagi környezetre” voltak tekintettel, részben pedig a szoba „kulturális hatására”.

⁸ W. G. Hoskins, *Industry, Trade and People in Exeter, 1688—1880*. Manchester 1935. 118—119.

⁹ F. S. Chapin, *Contemporary American Institutions*. Harper 1935.

Bármilyen frappánsnak is tűnnek azonban a társadalmi struktúra meghatározás ilyen egy-indikátoros (single-item index) módszerei, a tudományos kritikát nem bírják el, s már csak ez a tény is megnövelte a drágább, a nehezebben áttekinthető, de ugyanakkor tudományosabbnak tűnő több tényezős indexek iránti érdeklődést.

A polgári szociológiában nagy számmal találhatunk törekvéseket a különböző részparaméterek matematikai összegezéséből kialakított csoportképzésre s ún. több tényezős indexek használatára (multiple-item index). Ilyen például a kölni szociológiai professzornak, Scheuchnak a módszere, amelyet 1961-ben alkalmaztak először Nyugat-Németország különböző körzeteiben.¹⁰ Az indexet három fő indikátorra építették fel: a foglalkozásra, a jövedelem összegére és az iskolai végzettségre. Négy foglalkozási főcsoportot különböztettek meg, amelyen belül a különböző foglalkozásoknál, illetve munkaköröknél meghatározták a megfelelő pontértéket.

1. munkás	1—13
2. hivatalnok	10—27
3. tisztviselő	10—23
4. önálló	15—23

A különböző jövedelmű csoportok 1—20 pontértéket kaptak, havi 149 DM alatt 1, és havi 2000 DM fölött 20 pontot.

Hasonlóképpen 20 pontos maximális értéket adtak a legmagasabb iskolai végzettséget elérőnek is. Az említett reprezentációs vizsgálatban a pontszámok összegezésével az alábbi megoszlást kapták:

alsó-alsó	0—14	16 %
felső-alsó	15—22	30 %
alsó-közép	23—29	17 %
közép-közép	30—39	12 %

¹⁰ Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 1961, 102—103.

felső-közép	40 – 49	5 %
felső	50 vagy több	2 %
nem sorolható		18 %

Bármennyire jellemző és érdekes legyen is Scheuch módszere, mivel nem más, mint a Warner amerikai szociológus által kidolgozott struktúramodell európai változata, érdekesebbnek tűnik ez utóbbinak a részletesebb ismertetése, amely a matematikai-statisztikai irányzat tipikus megoldásának tekinthető.¹¹

Warner és munkatársai általában hat „osztályt” különböztetnek meg az „osztálytalan” amerikai társadalomban:¹² az alsó, a felső-alsó, az alsó-közép, a felső-közép, az alsó-felső és a felső osztályt. Ez a megkülönböztetés egyértelműen hierarchikus és egy dimenzióban helyezkedik el, ugyanakkor éppen ezért nagyon leegyszerűsített társadalmi kép, ami csak szűken értelmezett empirikus kutatások céljaira használható, a lényeges társadalmi jelenségek megértésére egyenesen alkalmatlan.

Ennek az állításnak az igazolásához elsősorban részletesebben meg kell ismerkednünk azzal a módszerrel, amelynek a segítségével az egyéneket, illetve a családokat besorolják az egyes osztályokba.

Warner eredetileg társadalmi antropológiával foglalkozott és Ausztrália primitív törzseit tanulmányozta, később kapcsolatba került és együtt dolgozott Elton Mayóval,¹³ akinek az empirikus vizsgálatai nagy hatást gyakoroltak rá.

Warner és munkatársai Yanke Cityben három jelentősebb struktúra-vizsgálatot végeztek: New England – 17 000 lakosú

¹¹ W. L. Warner – S. Lenite, *The Social Life of a Modern Community*. V. Press, Yale 1941.

¹² W. L. Warner – M. Meeker – Kenneth, *Social Class in Amerika: A Manual for Procedure for the Measurement of Social Status*. Chicago 1949.

¹³ A szociometriai irányzatú üzemszociológia kidolgozója, széles körben ismertek az általa irányított hawthorne-i vizsgálatok, munkásságával részletesebben foglalkozom a *Modern polgári szociológia és a társadalmi valóság* c. könyvemben. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1961.

városban, a 10000 lakost számláló Old Cityben (délen) és a 6000 lakosú Jonesville-ben, középanyugaton.

A Warner által használt egyik alapvető módszer, az ún. E. P. (Evaluated Participation = értékelt részvétel) a következő főbb műveletekből áll:

1. Különböző rétegekhez tartozó személyek struktúra-felfogásának az összevetése és ezek összegezése egy rendszerbe.

2. Az egyének szimbolikus elhelyezése a struktúrában, illetve szimbolikus megkülönböztetés.

3. A státus hírnév, vagyis különböző társadalmi helyzetben levő emberek társadalmi helyének az értékelése.

4. Az összehasonlítás, amelynek az a kiindulópontja, hogy minden ember igyekszik összevetni mások társadalmi szintjét saját környezetével.

5. Egyszerű megjelölése valamilyen személy egyik vagy másik társadalmi rétegbe tartozásának.

Ennek a technikának az alapja voltaképpen a társadalmi struktúrában elfoglalt különböző helyek egy dimenzióban kifejezett társadalmi presztízsének rangskálája, amit azután egyértelműen fejez ki az egyes társadalmi rétegek, illetve Warner kifejezésével élve „osztályok” elnevezése is (az alsó, a felső-alsó stb.).

Ez azonban még csak szubjektív megközelítés és Warner objektív módszerrel megkísérli ennek az egyének társadalmi helyét értékelő besorolásnak a tudományos igazolását, erre a célra egy többtényezős index, az ún. I. S. C. (Index of Status Characteristics = a státus jellemzők indexe) szolgál. Ebben négy indexsort használ különböző súlyozással: mégpedig a foglalkozást négyes, a jövedelem forrását hármas, a ház típusát szintén hármas és a lakóterületet kettes súlyozással.¹⁴ Warner az I. S. C.-rendszer mindegyik indikátora esetében hét–hét csoportot

¹⁴ I. m. 41.

különböztet meg. Számunkra a további tárgyalás szempontjából mindössze az első két indikátor csoportosításának van különösebb jelentősége.

A szakmáknak, illetve a foglalkozásnak a következő csoportjait alakította ki:

1. a diplomások és a nagy vállalkozások tulajdonosai;
2. nem diplomás értelmiségiek (semi professionals) és a nagy vállalkozások kisebb hivatalnokai;
3. tisztviselők és hasonló beosztásban dolgozók;
4. szakmunkások;
5. kisebb vállalkozások tulajdonosai;
6. betanított munkások;
7. tanulatlan munkások.

Megjegyzem, hogy Warner felhasználta A. M. Edwardsnak a Népszámlálási Iroda részére készített foglalkozási csoportosítását.

Másik indikátorának, a jövedelem forrásainak következő csoportjait alakította ki:

1. örökölt gazdagság;
2. keresett gazdagság;
3. profit;
4. hivatalnoki fizetés, illetmény;
5. bér;
6. magánsegély;
7. közsegély, „nem-tisztes”.

Az indikátorok súlyozása révén kapott pontszámok összege — amelynek minimuma 12 és maximuma 84 — határozza meg, hogy ki milyen társadalmi réteghez, illetve osztályhoz tartozik.

Warnernél tehát részben szubjektív megközelítést figyelhetünk meg (E. P.), amely alapja egész koncepciójának, amellyel mindenekelőtt azt keresi, hogy a társadalom tagjai hogyan értékelik, miként rangsorolják a mások által elfoglalt társadalmi pozíciókat, részben pedig objektív indikátorokból matematikai

módszerekkel összeállított többtényezős indexet (I. S. C.). Ez utóbbi azonban teljesen alárendelt szerepet kap, voltaképpen csak annak a bizonyítására szolgál, hogy a szubjektív besorolás valóban a reális társadalmi helyzetet tükrözi.

Amint látjuk, Warner bonyolult matematikai-statisztikai módszert dolgozott ki az „osztályhoz” tartozás megállapítására, és ezen az alapon két legfontosabb konkrét vizsgálatában a következő eredményre jutott:

	Yanke Cityben		Jonesville-ben
felső	UU	14 %	3 %
alsó-felső	LU	16 %	—
felső-közép	UM	10 %	11 %
alsó-közép	LM	28 %	31 %
felső-alsó	UL	33 %	41 %
alsó-alsó	LL	25 %	14 %

Ezzel a megközelítéssel, amely egyébként nagy teret enged a szubjektív besorolásnak, az amerikai szociológusok az egyes közösségek között a strukturális megoszlás tekintetében nem nagy különbséget találtak. S ezen az alapon ezt a módszert sokan alkalmasnak vélik arra, hogy a segítségével az egész amerikai társadalmat vizsgálni lehessen.

Az előzőekben említett empirikus megközelítési kísérletekben, amint látjuk, az indikátoroknak viszonylag nagy száma szerepel úgy, mint független változó és implicit formában olyan feltételezés érvényesül, amely szerint ezek az indikátorok a maguk összességében meghatározzák a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet.

Nem nehéz bebizonyítani ennek az álláspontnak a tarthatatlanságát, vagyis azt, hogy sem a Warner, sem a Scheuch által létrehozott csoportok a társadalmi funkciók, érdekek és célok tekintetében nem jelentenek semmiféle sajátost.

Warner osztályai voltaképpen csak statisztikai kategóriák maradnak még akkor is, ha kontrollként sok tényezőre épített indexet használ, és ha úgy találja is, hogy ezek a tényezők külön-külön és együttesen is nagyon szoros kapcsolatban vannak a társadalom értékelése szerint kialakított rendszerrel (az E. P.-vel).

Az a szoros korreláció, amiről Warner beszél — általában nagyon magas, 0,90 fölötti korrelációs együtthatókat kapott —, különben meghökkentő dolog és könnyen félrevezető lehet, ha nem kíséreljük meg megérteni azt, hogy mit is bizonyít ez a valóságban. Ezek a magas korrelációs együtthatók voltaképpen azt jelentik, hogy a vizsgált amerikai városokban nagyon szoros az összefüggés az indexbe felvett objektív indikátorok és a társadalmi hierarchiáról vallott szubjektív felfogás között.

A kérdés csak az, hogy az így kialakított csoportok kielégítik-e a társadalmi struktúra osztályaival, illetve rétegeivel szemben előzőleg felállított kritériumokat.

Ha a társadalmi réteg alapvető kritériuma a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely társadalmi presztízse, egy réteghez tartozhat a szakmunkás, a kistisztviselő, a kisiparos, a kiskereskedő, de ezek különböző rétegek tagjai, ha a társadalmi munkamegosztás és a tulajdonviszonyok által létrehozott érdekek, célok azonosságából indulunk ki.

Ha a funkcionális-strukturális iskolával való összefüggésben azt hangsúlyoztuk, hogy a jelenségvilág rendszerezéséhez ad bizonyos segítséget, akkor a matematikai-statisztikai iskoláról azt kell elismernünk, hogy a társadalmi struktúra tényezőinek (függő és független) a metrizálásához dolgozott ki érdekes és sok szempontból figyelemre méltó módszereket.

A marxista szociológiai iskolának ebből az álláspontból következően kettős feladata van:

a) a jelenségvilág szintjén végrehajtott elméleti általánosítási kísérletekről és mérési módszerekről bebizonyítani, hogy ezek

a társadalom lényegi mozgására és változására nem képesek tudományos magyarázatot adni;

b) felhasználni ezeket a matematikai-statisztikai módszereket arra, hogy a marxista iskola strukturális modellje a jelenségvilág leírását korszerűbb módszerekkel végezhesse el, ami egyben nélkülözhetetlen eszköze a lényeg felé haladásnak is.

A funkcionális-strukturális és a matematikai-statisztikai iskola struktúraelméletének e rövid áttekintésében a hangsúlyt — könyvem jellege következtében — nem annak a kimutatására helyeztem, hogy ezek milyen társadalmi rétegek számára használhatók fel a partikuláris érdekek ideologisztikus magyarázatául.

Mégsem lenne helyes, ha egészen röviden is, nem utalnék arra, hogy a polgári szociológiában éppen a társadalmi struktúra, illetve a stratifikációs elmélet használható fel a legkönnyebben a kapitalizmus direkt vagy indirekt apologetikájára. Ebből értelemszerűen az is következik, hogy az ilyen „célszerűségi” igények a polgári társadalomtudományra éppen ebben a vonatkozásban különösen nagy és a tudományos gondolkodásra bénító hatást gyakorolhatnak.

A társadalmi struktúra megközelítésének azonban még azok a módjai is, amelyek megrekednek a jelenségvilág leírásánál, nagyon sokszor nem elégítik ki a kapitalizmus direkt védelmezése iránti igényeket, mert hiszen az emberek különböző csoportjai között reális különbségeket tárnak fel, amelyeket — bármilyen magyarázatot adjon is ezekre a szociológus — a mindennapi gondolkodás könnyűszerrel vissza tud vezetni az uralkodó termelési viszonyokra.

Talán mindenekelőtt ez ad magyarázatot olyan törekvések növekvő népszerűségére, amelyek az eddigiekben ismertetett struktúraelméleteket vulgarizálják, és a kapitalizmus apologetikus magyarázatává változtatják át.

Az előzőekben említett harmadik megközelítési mód — a

kispolgári utópisztikus irányzat — éppen a kapitalizmus apologetikáját szolgáló olyan nagyon veszélyes illúziók elleni harcban született meg, mint a „nivellált középosztály”, vagy „a tudományos elit” társadalmáról és a „nyitott társadalomról” az „open society”-ről kialakított elképzelések.

Ez az irányzat sajátos helyet foglal el a modern amerikai szociológiában, bár a szakszociológusok közötti népszerűsége össze sem hasonlítható a funkcionális-strukturális vagy a matematikai-statisztikai irányzatéval, ugyanakkor a társadalmi tudat formálásában sokkalta nagyobb a jelentősége; az ide sorolható művek gyakran több százezres példányban jelennek meg és a szó igazi értelmében „bestsellerekké” válnak.

Ezt a sajátos szerepet aligha érthetnénk meg, ha legalábbis vázlatosan nem tekintenénk át a kapitalizmus apologetikájának a társadalmi struktúrával összefüggő legfőbb érveit, az előzőekben említett propagandisztikus illúziók rendszerét.

Theodor Geiger már a két világháború között fellépett azzal a véleménnyel, amely szerint a középrétegek növekvő politikai befolyásának és ezzel együtt a jövedelmek újfajta elosztásának és kiegyenlítődéseknek a tendenciája figyelhető meg.

Hasonló értelemben használja Helmut Schelsky is a „nivellált középosztály társadalmának” fogalmát. Ennek a kialakulását mindenekelőtt a hivatalnokok számarányának a növekedésével kíséri meg igazolni. A hivatalnok probléma éppen ezen az alapon az utóbbi két évtizedben az egyik legdivatosabb témává vált. A megnövekedett érdeklődés már azzal magyarázható, hogy a kapitalista országokban, nem utolsósorban éppen a kispolgári utópisztikus szociológusok hatására, előtérbe került a társadalmi struktúrában bekövetkezett változások vizsgálata.

Különösen jelentős Fritz Croner munkássága, aki funkcióelmélettől áthatott modelljében a hivatalnokot a következő négy funkció valamelyikével tartja jellemezhetőnek: a munkavezetési, a konstruktív, az igazgatási vagy a kereskedelmi

funkcióval. Véleménye szerint ezzel a megközelítéssel át lehet fogni a hivatalnokok egész állományát. Megjegyzem még, hogy Croner hármas társadalmi struktúra-modellt használ: vállalkozó, hivatalnok, munkás, s e modellben kiemelkedő jelentőséget a hivatalnoknak tulajdonít.

A kapitalizmus közvetlen apologetikája éppen a hivatalnokok emelkedő számára és növekvő szerepére hivatkozva alakította ki azt az illúziót, hogy ennek a rétegnek a segítségével meghaladottá válik a tőkés és a munkás harca és kialakulóban van valamiféle „nivellált középosztályra” épülő társadalom, mert a társadalmi fejlődés eredményeként a munkás és a részvényes egyaránt hivatalnokká válik.

Ez a szemlélet azonban önmagában még nem ad választ arra a kérdésre, hogy ebben az „új” társadalomban kinek a kezében van, illetve lesz a hatalom.

Ennek a hiánynak a pótlására hivatott a polgári szociológia elitelmélete, illetve annak vulgarizálása.

Nagyon gyakori az a közvetlen apologetikus felfogás, amely szerint a hatalom hordozója a modern kapitalizmusban a szaktudása alapján erre hivatott elit.

A polgári elitelmélet lényegében Machiavelliig nyúlik vissza, aki a politikát mint a hatalom megszerzéséhez és megtartásához szükséges eszközök összességét határozta meg, s a politikát gyakorló „keveseket” megkülönböztette a „sokak”-tól.

Ez a felfogás a későbbi elitelméletekre különösen két vonatkozásban hatott. Azzal, hogy

a) megállapítani igyekezett az uralkodók és alattvalók közötti ismétlődő, tipikus viszonyt, és

b) megkülönböztette a hatalomhordozókat és az érték-hordozókat.

Auguste Comte elitelmélete jól ismert háromstádiumos fejlődéstudományra épül; szerinte a teológiai korban a papok, a metafizikus korban a katonák, a pozitív korban a tudósok

képezték az elitet. Tehát voltaképpen már nála megjelenik az a gondolat, hogy a „modern” társadalomban a hatalom birtokosa az, aki a hatalom gyakorlásához szükséges tudással rendelkezik.

Marx A. Comte-tal szinte teljesen egy időben az elit helyébe az uralkodó osztály fogalmát állította, és bebizonyította, hogy a hatalom elsődleges birtokosai minden látszat ellenére is, nem a papok, illetve nem a katonák voltak, hanem az az osztály, amelyik a termelőeszközökkel rendelkezett, s a „papok” meg a „katonák” hatalma is visszavezethető az uralkodó tulajdonviszonyokra.

Comte hatása a későbbi elitszociológiára alig mutatható ki — nézetéhez hasonló vonások talán egyedül Karl Mannheim elitfelfogásában találhatók —, mégis az a gondolata, hogy a hatalom és a tudás a modern társadalomban egységet alkot, a mában is élő apologetikus illúzió.

A XX. században a polgári elitszociológiára a legnagyobb hatást Georges Sorel gyakorolta, befolyását fel lehet fedezni Robert Michels munkáiban éppen úgy, mint Vilfredo Pareto elitelméletében. Műveikben az elit problémái sokrétűbben bontakoztak ki, a hatalom, az elit és a tudás egysége azonban változatlanul alapvető kiindulópont maradt.

Ez a hamis társadalomkép — az uralkodó osztály helyettesítése az elittel — még élesebben bontakozott ki a polgári elitszociológia olyan képviselőinek írásaiból, akik a kapitalista rendszer direkt védelmezőjének a szerepére vállalkoztak. Érdemes kissé hosszabban idézni az ilyesfajta „objektivitásnak” a szemléltetésére Hans P. Dreitzel *Elitbegriff und Sozialstruktur* című könyvéből:

„Az ipari társadalom a teljesítménykvalifikáció szerint tagolt társadalom. Az egyéni munka részaránya és jelentősége a döntő a társadalom egészében, a státus és a pozíció kérdésében. A hierarchia csúcsán az elit áll, amely mintakép a társadalom tömegei

számára és egyre erősebben átveszi a tömegek feletti uralmat. . .” — s mindezek után jön a végső következtetés — „. . . az ipari társadalomban olyan tendencia uralkodik, hogy ez elittársadalommá válik”.¹⁵

Az illúzióknak ez az egymással összefüggő két szintje — a „nivellált középosztály” és „a tudományos elit” társadalma — még önmagában nem ad választ arra a kérdésre, hogy mi történik az egyénnel, megszabadul-e társadalmi körülményei kényszeréből, vagy valamiféle újfajta munkamegosztás tömlőcébe kerül.

Az apologetikus válasz erre a kérdésre a „nyitott társadalom”, az „open society” hirdetése, amely szerint a modern „ipari társadalomban” nincs már a társadalmi munkamegosztásban, illetve a tulajdonviszonyokban rejlő akadálya annak, hogy az emberek képességeiknek megfelelő helyet foglaljanak el a társadalmi struktúrában.

Már Vilfredo Paretonál megfogalmazódott a társadalmi osztályok és rétegek közötti mobilitás méreteinek és jelentőségének a túlértékelése, a „nyitott” társadalom elmélete, az a koncepció, hogy a különböző osztályok között a cirkuláció a modern társadalmakban viszonylag nagy és növekvő tendenciájú.¹⁶

A nyugati mobilitás vizsgálatoknál — amint már említettem is — sokszor egyszerűen a foglalkozás szerinti strukturális modellt alkalmazzák, és három nagy csoportot: fizikai, nem fizikai dolgozókat és mezőgazdaságban foglalkoztatottakat különböztetnek csak meg.¹⁷

¹⁵ Hans Dreitzel, *Elitbegriff und Sozialstruktur*. Stuttgart 1962. 73–74

¹⁶ *The Mind and Society*. New York 1935. 14–19.

¹⁷ L. pl. S. M. Lipset–R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley, University of California Press 1962. 14.

I. TÁBLÁZAT

Társadalmi mobilitás Norvégiában 1957-ben¹⁸ százalékos megoszlásban

A fiú foglalkozása	Az apa foglalkozása		
	nem fizikai munkás	fizikai munkás	önálló paraszt
Nem fizikai munkás	63	22	26
Fizikai munkás*	31	70	44
Önálló paraszt**	5	8	30
A példák száma	153	369	253

* Beleértve a mezőgazdasági munkásokat is.

** Beleértve a halászatban és a kisiparban levő önálló kistulajdonosokat is.

A kapitalizmust védő illúzióknak ebben a rendszerében az „open society” kialakulásának bizonyítására szolgál a társadalmi mobilitás mindmégannyi típusa, sokszor még a munkahely és a lakóhely változtatása is, de ugyanakkor nagy gonddal kerülik meg a válaszdást arra a kérdésre, hogy milyen változások figyelhetők meg a tulajdonnal és a hatalommal rendelkezők legfontosabb csoportjaiban.

A társadalmi struktúra által felvetett reális problémák megkerülése és a kapitalizmus indirekt apologetikája jelentkezik azokban az elméletekben is, amelyek szerint a társadalom nem más, mint kiscsoportok összessége, és a szociológia feladata ezek egymással való összefüggéseinek a feltárása.

A kiscsoportokra épített társadalmi struktúra-modellekről nem nehéz bizonyítani a jelenségek felszínén való megrekedést, mert hiszen a kiscsoportok különböző típusainak a kialakulásában és a közöttük levő kapcsolatokban is — könnyen kimutathatóan — rendkívül nagy szerepet játszik tagjaiknak a társadalmi struktúrában elfoglalt helye, amelytől nemcsak a valóságos (in situ) helyzet elemzésénél nem lehet eltekinteni, de legtöbbször még a kísérleti (laboratóriumi) vizsgálatoknál sem.

¹⁸ I. m. 18.

Az elsődleges csoportok beágyazása a társadalom tényleges struktúrájába természetesen a polgári szociológiában is felmerül követelményként. Ezt a feladatot teljesíti újabban többek között az ún. szubkultúra elmélet (Sutherland, Vedder, Cohen) is, amely szerint az egyes elsődleges csoportok olyan szubkultúrákba illeszkednek be, amelyekre az értékek és az ideálok meghatározott rendje a jellemző. A lényegen azonban ez a megoldás mit sem változtat; mindössze annyi történt, hogy most már nem az elsődleges csoportok, hanem a szubkultúrák szakadnak ki a társadalmi környezetből. A „szubkultúrákat” reális megközelítésben elsődlegesen újra csak a társadalmi struktúrában elfoglalt hely, illetve annak történelmi változása alapján lehetne magyarázni.

A kispolgári utópisztikus szociológusok kritikája a kapitalizmus apologetikájának a társadalmi struktúra kérdéseivel összefüggő úgyszólván minden fontosabb megnyilatkozási formáját érinti; a „nivellált középosztály” vagy a „tudományos elit” társadalmáról terjesztett illúziókat éppen úgy, mint az „open society” tételét vagy a társadalmi struktúra felcserélését a kiscsoportokkal, illetve ezek összességével.

Az illúziók ezen rendszerének kritikus pontja a hatalom kérdése, és nem véletlen, hogy éppen ez a probléma foglalkoztatja leginkább azokat a nem marxista szociológusokat is, akik nem tudnak megbékélni az apologetikus irányzattal.

Közülük kiemelkedő a jelentősége C. W. Mills munkásságának, aki 1959-ben megjelent könyvében,¹⁹ *A szociológiai képzelőerőben* mindenekelőtt a következő három kérdésre kíván választ adni:

1. Milyen a mai társadalom struktúrája?
2. Mi a szerepe a társadalmi struktúrának ma az emberiség összefejlődésében?

¹⁹ *The Sociological Imagination*. New York 1959.

3. Milyen a ma sajátos embere?

Szerinte a fő veszély a gazdaság elidegenedett erőiben, a politikai uralom mindent átfogó technikájában és a nemzetközi anarchiában van. Mills szerint a modern társadalom legjelentősebb antinómiája, hogy a fejlett ipari országokban a döntés lehetősége szűk elit kezében összpontosult, a döntések következményeit viszont az egész emberi társadalom viseli. A ma tömegembere nem szólhat bele a „történelem menetébe”, s így teljessé vált a tömegek elidegenedése a hatalomtól és megfosztása a társadalmi értelemben vett szabadságtól. Sőt az ember már nem is lázadozik a szabadságnélküliség, az elidegenedés ellen, ellenkezőleg, megkönnyebbülten lélegzik fel, mert megszabadult tetteinek társadalmi felelősségétől.

Ezt többek között azzal szemlélteti, hogy az USA-ban a XIX. század kezdetén a lakosság négyötöde — a szó kapitalista értelmében — még önálló volt, 1940-ben viszont a lakosságnak már négyötöde függő viszonyba került, s ez az arány 1950-ig 87%-ra emelkedett. (Nyugat-Németországban közel 80%.)

Tehát saját állításainak igazolására lényegében éppen azokat a statisztikai tényeket használja fel, amelyekkel a fennálló viszonyok apologetikusai a „nivellált középosztály” társadalmáról kialakított illúziók realitását igyekeztek bizonyítani.

Mills felfogásának az egyik leglényegesebb kiinduló feltevézése és egyben hibáinak a forrása is az, hogy a magántulajdont Marxszal ellentétben nem a hatalom forrásának tekinti, hanem úgy, mint az uralom (Herrschaft) sokféle alakja közül az egyiket. Nagyon határozottan jut ez a gondolat kifejezésre R. Dahrendorfnál is, aki az utóbbi években a nyugatnémet szociológia egyik legjelentősebb képviselőjévé vált és sok rokon vonást mutat fel Millsszel.²⁰

²⁰ R. Dahrendorf, *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*. Stuttgart 1957. 139.

Már Marx is vitatkozott ilyen véleménnyel. Egy bizonyos Heinzen úr, aki ellen megírta *A moralizáló kritika és a kritizáló morál* című munkáját, kijelentette: „A hatalom uralkodik a tulajdonon is.” Vele szemben Marx azt hangsúlyozza, hogy: „A tulajdonviszonyokban meglevő igazságtalanság» — melynek feltétele a modern munkamegosztás, a csere modern formája, a konkurrencia, a koncentráció stb. — korántsem a burzsoá osztály politikai uralmából fakad, hanem fordítva, a burzsoá osztály politikai uralma fakad ezekből... a modern termelési viszonyokból.”²¹

De érdemes a hatalommal való összefüggésben visszatérni az elit problémájára is.

A polgári szociológia előszeretettel használ olyan fogalmakat, amelyekkel valamiféle, az adott társadalmi-gazdasági alakulattól független társadalmi vonást akar megragadni, s általános sajátosságot keresve megfeledezik ennek specifikus megjelenéséről. A vulgáris materialista felfogás viszont gyakorlatilag sokszor tagadja az általánost és mindenre mint specifikus jelenségre tekint.

A szemléletmódnak ez a két véglete jól megfigyelhető az elitfogalom kezelésében is. A polgári szociológia előszeretettel beszél arról, hogy az emberi társadalomban elit „mindig is volt, mindig is lesz”. Ez önmagában azonban nem más, mint lapos okoskodás, amely abból az általánosan megfigyelhető jelenségből indul ki, hogy mindig van az embereknek olyan csoportja, amely a társadalom többi rétegére egy vagy más vonatkozásban kiemelkedő hatást gyakorol. Ugyanakkor a vulgáris materialista felfogás tagadja az elit jelentőségét, s a vele összefüggő problémák realitását olyan társadalmakban, amelyekben nem léteznek a termelési eszközök magántulajdona.

²¹ Marx, *A moralizáló kritika és a kritizáló morál*. — Marx–Engels, *Művei*. 4. k. Kossuth 1959. 325–326.

Ha azt nézzük, hogy mi adja az elit „hatalmát”, továbbá, hogy milyen formában és milyen társadalmi rétegek érdekében gyakorolják befolyásukat, olyan lényeges különbségekre bukkanunk, amelyek nagyon is kétségesse teszik, hogy az elit fogalmával — a társadalmi-gazdasági alakulat közelebbi megjelölése nélkül — boldogulni tudunk.

Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a fogalmat a konkrét társadalmi viszonyokba helyezve ne használhatnánk. Ez viszont már feltételezi a történelmi viszonyokat figyelembe vevő reális struktúramodell használatát.

A marxizmus kiinduló álláspontja struktúraelméletében a társadalmi csoportnak az a típusa, amit osztálynak vagy rétegnek nevezünk. Ez ebben a felfogásban valamilyen, a munkamegosztás által meghatározott struktúrával rendelkező társadalmi totalitást tételez fel, vagyis sohasem tekinthető egyszerűen valamilyen pontosan meghatározott statisztikai jeggyel rendelkező csoportnak, hanem mindig a strukturálisan tagolt egész részének.

E fogalmak a társadalom egésze nélkül — vagyis önmagukban — absztrakt és nem konkrét általánosként lépnek fel, ennél fogva hiába mérhetők egzakt módon, mégsem vezetnek el a társadalmi jelenségek lényegi összefüggéseinek s így a mozgástörvényeinek a megértéséhez. Ezért ha a társadalmi osztálynak vagy rétegnek a történelemben betöltött szerepét meg akarjuk érteni, a struktúra fogalmának értelmezésével kell kezdenünk.

A struktúra mind a társadalom-, mind a természettudományban használatos fogalom, legáltalánosabb értelemben valamely adott egészen belül az elemek *viszonyának* a rendszerét, a közöttük levő kapcsolatok elveit, módszereit és mechanizmusait jelenti. Ebben az értelemben használja ezt a fogalmat többek között Szvigyerszkij a struktúrák és az elemek dialektikájáról írott művében.¹

¹ V. J. Szvigyerszkij, *O dialektike elementov i strukturi b objektivnom mire i v poznanii*. Moszkva 1962.

A struktúra — úgy, ahogy ezt a fogalmat a legkülönbözőbb tudományokban értelmezik — valamely *rendszeren* belül különböző *részek* közötti meghatározott *viszony*. Ahhoz, hogy a társadalmi struktúra specifikumát meg tudjuk határozni, mindhárom fogalomnak — *rendszernek*, *résznek* és *viszonynak* — át kell tekintenünk a társadalomban megjelenő sajátosságait.

A rendszer a társadalomtudományi értelmezésben olyan társadalmi egységet (nemzet, állam, törzs) jelent, amely — mindezekelőtt a munkamegosztás szintje által meghatározottan — mint totalitás, mint egész létezik. Ezen belül a részek olyan — elsősorban a munkamegosztás következtében — elkülönülő egységek, társadalmi csoportok (osztályok vagy rétegek), amelyek a társadalom létezéséhez — a múltban vagy a jelenben — szükséges, egymástól eltérő és egymást kölcsönösen feltételező működést fejtenek ki. A részek közötti viszony olyan kapcsolati formákat jelent, amelyek a funkcionálisan elkülönülő tevékenységek cseréjét s így az egész rendszer működését — beleértve fenntartását és megváltoztatását is — lehetővé teszik. (A társadalmi struktúrát ily módon meg kell különböztetnünk a társadalmi funkciók megoszlásától, a szervezetek, az intézmények, a szervezett csoportok összességétől és a társadalom tagjainak e rendszer szempontjából mellékes jegyek szerinti csoportosításaitól. Ebben a felfogásban a rendszer tehát nem a különböző típusú funkciók egysége, mint a parsonsi modellben, hanem a társadalmi csoportoké, amelyek elkülönülő funkciók, következésképpen elkülönülő érdekek és célok hordozói.

A társadalmi funkció fogalmán azokat a feladatokat értjük, amelyeket valamilyen egység az egészen belül betölt a rendszer fennmaradása érdekében, — ide értve a szükségessé váló mennyiségi és minőségi változásokat. A struktúra és a funkció szembeállításának kettős értelmezése is lehetséges:

a) a társadalomban feltételezhető különböző struktúrák létezése, amelyek között funkciómegoszlás található,

b) funkciómegoszlás az egyes struktúrákon belül a részek, az elemek között.

A különböző struktúrák közötti funkciócsere — amint már láttuk — szerepel a parsonsi koncepcióban, de egyike a legkidolgozatlanabb kérdéscsoportoknak (a határcserék, az „inter-regional exchange”), és különösen nem megoldott ennek a meghatározott társadalmi osztályokkal és rétegekkel való összekapcsolása.

A parsonsi koncepcióban specifikus társadalmi funkciók önálló struktúraként való elképzelése éppen úgy, mint a gurvitch-i tíz szint megkülönböztetése voltaképpen az egyes funkciók társadalmi csoportok közötti megosztására épített társadalmi struktúra jelentőségének tagadása. Az előbbi a társadalmi funkciókat, az utóbbi a társadalmi viszonyok különböző típusait szakítja el azoktól az embercsoportoktól, amelyek az egyes specifikus funkciók, illetve viszonyok hordozói.

Társadalmi struktúrán marxista megközelítésben nem érthetünk mást, mint a társadalmi differenciáció és ezen belül elsősorban a széles értelemben felfogott munkamegosztás révén egymástól elkülönülő funkcióval, érdekekkel és céllal rendelkező társadalmi csoportokat, osztályokat vagy társadalmi rétegeket.

Ebben az elméletben nagy szerepet játszik az osztály és a réteg megkülönböztetése, amire azért van szükség, mert míg az előbbi mindig magában hordja az alávetettséget, illetve az uralmat, addig az utóbbi vagy az egyes osztályokon (pl. a kapitalizmusban a tőkés- vagy a munkásosztályon) belül, vagy az alapvető osztályok mellett (pl. a kapitalizmusban a kis- és a középparaszti réteg), vagy osztályok nélküli társadalomban az egymástól elkülönülő funkcióval, érdekekkel és céllal rendelkező társadalmi csoportokat jelenti.

A társadalmi réteg is mindig emberek közötti egyenlőtlenség, de — eltérően az osztálytól — nem szükségszerűen az egymásnak való alárendeltség értelmében.

Ezt a különbséget különösen fontos hangsúlyozni a szocializmus struktúramodelljének kidolgozásakor, mert ez a társadalmi-gazdasági alakulat már a hagyományos értelemben nem alapvető osztályokra épülő struktúra.

Az osztályt és a réteget tehát Dahrendorffal ellentétben azonos dimenzióban elhelyezkedő fogalmaknak tekintem, s a különbség közöttük csak a társadalmi struktúrában betöltött szerepük minőségében van. Ezzel szemben Dahrendorf rétegen személyek olyan csoportját érti, amelyeknek meghatározott jegyek szerint a társadalmi struktúra hierarchikus skálájában azonos a helyzetük, s ez szerinte „deskriptiv Ordnungsbegriff” — vagyis leíró jellegű rendszerfogalom, szemben az „osztály”-lyal, amely analitikus kategória és csak valamely osztályelmélettel, vagyis a politikával összefüggésben értelmezhető.²

Ebben a koncepcióban az osztálystruktúra osztálya és a társadalmi struktúra társadalmi rétege között mély szakadék támad, s ez természetesen nem segítheti elő a társadalmi jelenségek megértését s voltaképpen nem más, mint különböző megközelítésekkel szemben toleráns eklekticizmus.

A társadalmi struktúra alkotórészei, tehát az osztályok éppen úgy, mint a rétegek a marxista szociológiai megközelítésben olyan konkrét társadalmi csoportok, amelyek önálló funkcióval, érdekekkel és céllal rendelkeznek. Ezek a kritériumok a társadalom munkamegosztásában, vagy szélesebben a termelési viszonyokban gyökereznek, ugyanakkor lényegében, vagyis történelmileg meghatározzák a tudati viszonyokat is, jelentős különbségeket hoznak létre magatartásnormákban, értékrendszerben, a jóról és a rosszról vallott felfogásban, vagy hogy mindezt összefoglaló szóval fejezzük ki — a társadalmi tudatban.

² R. Dahrendorf, *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*. Stuttgart 1957. S. IX.

Mindebből az is következik, hogy a társadalmi struktúra osztályai, illetve rétegei objektív viszonyok hordozói s létezésüknek nem szükséges kritériuma a mindennapi tudatnak valamiféle specifikus jegye, ez utóbbi csak következmény.

A marxizmus természetesen nem lehet közömbös azzal a kérdéssel szemben, hogy a tudati viszonyokat a társadalmi struktúra milyen mértékben foglalja magába, vagyis a maga tagoltságának megfelelően milyen hatékonysággal szabja meg.

Mind az osztály, mind a társadalmi réteg kialakulásának, illetve fejlődésének sajátos foka az, amikor tagjaik (jól vagy rosszul) felismerik rétegük létezését és elkülönülő érdekeiket, amikor kialakul a „Mi”-tudat többé vagy kevésbé határozott formája, és ezzel együtt a más társadalmi rétegek sajátos szemléletét (heterosztereotipokat) is magába foglaló társadalomkép.

Ebben az értelemben tett különbséget — amint már ezt említettem is — Marx aközött, hogy egy osztály rendelkezik-e létének és érdekeinek tudatával (*Klasse für sich*), vagy sem (*Klasse an sich*). Ez a megkülönböztetés használható társadalmi rétegekre is, jóllehet itt ennek a megkülönböztetésnek történetileg koránt sincs az osztályokéhoz hasonló jelentősége.

A saját társadalmi réteg (vagy osztály) létéről, helyéről és specifikus (valódi vagy vélt) érdekeiről alkotott társadalomkép mindig rendkívül összetett társadalmi jelenség, ami különböző csoportosításokra nyújt lehetőséget (a saját létezés felismerésének intenzitása; más rétegektől való elkülönülés tudatosodásának a mértéke; e kép társadalmi valósággal való konfrontálhatósága stb.). Mindezek a vonatkozások nagyon fontos szerepet játszanak a társadalmi struktúra mozgási sajátosságainak a megértésében.

A további elemzések érdekében különösen fontos számunkra a társadalmi struktúrában szerepet játszó rétegek és a statisztikai csoportok megkülönböztetése.

Az előzőekben kifejtettek alapján az emberek meghatározott csoportjairól mint társadalmi rétegekről akkor beszélhetünk, ha a „társadalmi termelés meghatározott rendszerében elfoglalt hely különbsége” alapján több vagy kevesebb határozottsággal felismerhetők lesznek az alábbi jegyek:

a) A csoportnak a társadalomban betöltött funkciója és következésképpen anyagi-gazdasági viszonyai és érdekei a maguk összességében különböznek más csoportokétól. Ez elégséges és szükséges kritérium.

b) A csoport tagjainak mindennapi tudatában, társadalomfelfogásában, magatartási normáiban, értékítéleteiben stb. más csoportokhoz képest jelentős különbség észlelhető.

c) A csoport bizonyos mértékű zártságot mutat, vagyis a csoport tagjainak egymás közti kommunikációs kapcsolatai gyakoribbak, mint a saját csoportjukon kívülállókkal.

Ez utóbbiak járulékos jegyek, de előbb vagy utóbb szükségszerűen bekövetkezik a csoport tagjaiban önálló réteggént való létezésüknek, más rétegektől való elkülönülésüknek tudatosodása s ezzel együtt a partikuláris érdekek felismerése is. Bár ezt önmagában nem tekinthetjük szükséges kritériumnak (társadalomtudományi megközelítésben — amint már említettem — a „Klasse an sich” is osztály), mégis ez rendkívül fontos mozzanat a társadalmi réteg fejlődésében.

A társadalmi rétegek tehát az osztályokhoz hasonlóan mindig különböző helyet foglalnak el a társadalmi termelés meghatározott rendszerében — ennek minden anyagi-gazdasági következményével —, ezért sajátos társadalmi elképzelések, törekvések hordozói is, tehát nem egyszerűen különböző minőségi vagy mennyiségi jegyek alapján összetett egyének összességei.

A marxista értelemben felfogott társadalmi osztályoknak és rétegeknek rendkívül eltérő szerepük volt a történeti fejlődésben, és ezt alapjában a maga közvetlenségében az uralkodó tulajdonviszonyok határozták meg. Minden társadalmi-gazda-

sági formációnak megvolt a maga tipikus struktúramodellje, ami azonban a különböző társadalmak történelmi fejlődésében mindig a maga konkrétságában jelent meg.

Mi sem lenne nagyobb hiba, mint az, ha a marxista osztály-struktúra-elemzések megelégednének valamilyen ideáltípus felvázolásával és nem igyekeznének megmutatni azokat a sokszor nagyon jelentős változásokat, amelyek egy társadalmi-gazdasági alakulaton, egy minőségi állapoton belül végbe-mennek.

Nem lekicsinyelhető feladata a ma marxistáinak az, hogy elemezzék a modern kapitalizmus, az iparilag fejlett országok társadalmi struktúráját. Anélkül, hogy itt részletesebb elemzésbe bocsátkozhatnánk, a továbbiak teljesebbé tétele érdekében érdemes utalni a legfontosabb tendenciákra.

A modern kapitalizmusban a klasszikus kapitalizmus Marx által elemzett modelljéhez képest a legjelentősebb változásnak azt tartom, hogy a tulajdonviszonyok determináló szerepe mellett, illetve ennek a keretében megnőtt a jelentősége a munkamegosztás adott szintje által kialakított „meghatározott” munkának, vagy ha úgy akarjuk, a „technikai munkamegosztásnak”.

Ez a változás többféle formában is kifejezésre jut és bonyolultabbá teszi a kapitalizmus társadalmi viszonyait.

a) A tulajdonviszonyok és formák fejlődése a társadalmi élet legkülönbözőbb területein hierarchikusan tagolt, bürokratikus apparátusokat hozott létre, amelyek önálló funkcióval és érdekekkel rendelkeznek és csak nagyon bonyolult közvetítő mechanizmusok révén szolgálják a szó szorosabb értelmében vett tulajdonos osztályérdekét.

b) A tőkés osztály, egy szűk rétegtől eltekintve, egyre inkább elveszíti reális társadalmi funkcióját, feleslegessé, sőt a gazdasági viszonyok fejlődésének egyik számottevő gátjává válik. Helyzete hasonló lesz ahhoz, mint amilyen az arisztokrá-

ciáié volt a XVIII. század utolsó felében. Az egyes tőkés ma éppen úgy törekszik arra, hogy helyet kapjon a bürokratikus igazgatás különböző szektoraiban, mint ahogy a múlt századok tevékenységre vágyó arisztokráciája igyekezett pozícióhoz jutni az etatista bürokráciában.

c) A modern kapitalista társadalmakban egyre inkább befejezetté válik az önálló kisegzisztenciák — az egyszerű árutermelők és kiskereskedők — rétegének felszámolása, ami azonban nem a termelésben közvetlenül résztvevő fizikai munkások, hanem a szolgáltatás különböző ágaiban dolgozók számának a növelését eredményezi, akik a legkülönbözőbb módokon és korántsem csak az egyszerű bér munkás viszony révén kapcsolódnak a tőkés gazdasághoz, illetve annak igazgatási hierarchiájához.

A SZOCIALISTA TÁRSADALOM STRUKTURÁLIS MODELLJÉNEK ALAPVONÁSAI — A DICHOTOM FELFOGÁSRÓL ÉS A TULAJDONVISZONYOK TÉNYLEGES SZEREPEÉRŐL

Az árnyaltabb és a több tényezőt is figyelembe vevő modell használata különösen időszerű a szocialista országokban, ahol új típusú társadalmi-gazdasági formáció alakult ki. Voltaképpen magával az élő, a fejlődő marxizmussal kerül szembe az, aki a szocialista országok társadalmaira mechanikusan, mint valami receptet akarja alkalmazni Marxnak a klasszikus kapitalizmusról adott struktúraelemzését.

Marx nem adta sem a múlt, sem a jövő minden társadalmi rendszerének struktúra-analízisét, de minden ilyen analízishez elévülhetetlen értékű tudományos példával szolgált.

Ezt a gondolatot fogalmazta meg ragyogó módon Lenin, amikor a következőket írta: „Az óriási lépés, amelyet e tekintetben Marx tett, éppen abban állott, hogy sutba dobta mindezeket a társadalommal és a haladással kapcsolatos általános elmélkedéseket, s helyett *egyetlen* társadalomnak, a kapitalista társadalomnak, *egyetlen* haladásnak, a kapitalista társadalom haladásának *tudományos* elemzését végezte el.”¹

Ma már megérett a történelmi szükségszerűsége annak, hogy a szocialista társadalom minden vonatkozásban reális, s a valóságos tényekkel igazolható képet formáljon saját létezéséről. Ez egyben előfeltétele annak is, hogy meg tudjuk érteni korunk kapitalizmusának alapvető ellentmondásait.

„... a polgári gazdaság — írja Marx — csak akkor jutott el a feudális, antik, keleti gazdaság megértéséhez, amikor a

¹ Kik azok a „népbarátok”. Lenin, *Összes művei*. I. k. Kossuth 1963. 131.

polgári társadalom önbírálata megkezdődött. Amíg a polgári gazdaság mitologizáló módon nem azonosította magát tisztán az elmúlttal, bírálata a korábbi, nevezetesen a feudális társadalomról — amellyel még közvetlenül kellett küzdenie — ahhoz a bírálathoz hasonlított, amelyet a kereszténység a pogányságon, vagy akár a protestantizmus a katolicizmuson gyakorolt.”²

Mi sem lenne azonban nagyobb hiba, mint a mai kapitalizmus viszonyait is túlzottan leegyszerűsítő — dichotom jellegű strukturális modell — mechanikus alkalmazása a szocialista társadalomra, amelynek történelmi jelentőségű funkciója éppen a kétosztályos társadalmi struktúra megszüntetésével az osztály nélküli társadalom megteremtése. Ilyen hibás analógia kísért azokban a nézetekben, amelyek szerint a szocialista társadalom két osztályra bontott modellje (a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság, illetve a mellettük külön társadalmi rétegeként szereplő értelmiség) magyarázatot ad a szocialista társadalom szinte minden lényegesebb mozgási sajátosságára.

Kétségtelen az, hogy a szocialista társadalom felépítéséért folyó harcban a marxi—lenini értelemben fennmarad még az osztály jellegű struktúra — a hatalom a parasztsággal szövetséges munkásosztály kezében van. Erősen kétségessé válik azonban a dichotom jellegű osztálystruktúrának használhatósága a kifejlett szocialista társadalmakban. A marxista társadalomtudományban jól ismertek olyan kísérletek is, amelyek az állami és a szövetkezeti tulajdon különbözőségéből (tehát a munkásság és a szövetkezeti parasztság bizonyos mértékig osztály jellegű elkülönüléséből) kísérelték levezetni mind az árutermelés, mind az osztályok fennmaradását a szocializmusban.

Az az elmélet azonban, amelyben a tulajdonviszony jelenik meg a társadalmi struktúra egyetlen független változójaként,

² Marx, *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. — Marx—Engels, *Művei*. 13. k. Kossuth 1965. 171.

nem verifikálható a gyakorlatban. Rendkívül sematikus társadalomkép kialakításához vezet, és különösen használhatatlannak bizonyul a különböző társadalmi jelenségek szociológiai megközelítésénél.

A szocialista társadalom mozgási sajátosságának megértéséhez árnyaltabb, több tényezőt figyelembe vevő strukturális modellt kell kimunkálnunk, olyant, amely minden fontosabb részletében jól verifikálható a társadalmi valóságban, s ami alapjául szolgálhat a társadalmi jelenségek megértéséhez és a legkülönbözőbb céllal végzett társadalomvizsgálatokhoz.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a tulajdonviszonyok mint a társadalmi struktúra független változói ne játszanának szerepet, mégpedig kettős értelemben is; részben mint a régi tulajdonviszonyokra épült társadalmi struktúra bizonyos mértékű továbbélése a mában — mindenekelőtt a tudatban —, részben pedig a tulajdonviszonyokban ma is létező és ható különbségek.

A magyar társadalom mai struktúrájában már nem találhatjuk meg a második világháború előtti társadalomban fontos szerepet játszó félf feudális jellegű nagybirtokosok, nagytőkések és gazdag parasztok osztályát. E társadalmi rétegekbe tartozó családok száma 1938-ban, megközelítő adatok szerint mintegy 100 000 lehetett.

Mi lett ezekkel a családokkal?

Sokoldalú, de még korántsem kielégítő reprezentatív értékkel bíró társadalmi vizsgálatok azt mutatják, hogy túlnyomó többségük ma már beilleszkedett az új társadalmi struktúrába. Társadalmi státusukat egyéni munkájuk, illetve a munkamegosztásban elfoglalt helyük szabja meg, s nem a tulajdonuk, amit elvesztettek, s egyre kisebb mértékben nehezedik már rájuk a társadalmi elítélés a régi tulajdonosi osztályhoz tartozás miatt. Közülük azok, akiknek szakmájuk volt, egyéni munkájuk alapján viszonylag könnyebben lettek megbecsült tagjai a

társadalomnak; nehezebb volt a helyzete azoknak, akik nem rendelkeztek a társadalom számára értékes szakismerettel, de ma már ezek többsége is — ha még munkaképes korban van — lehetőséget kapott arra, hogy elsajátíthassa a társadalmi munkamegosztásba való értelmes bekapcsolódáshoz szükséges ismereteket, s így munkája révén beilleszkedhessék a szocialista társadalomba. Természetesen hiba lenne úgy gondolni, hogy alig egy generáció alatt minden tekintetben eltűnik az egykori uralkodó osztályhoz tartozó családokban a történelmileg felhalmozott antihumánus tradíció és társadalmi ellentét, de legalább ennyire hibás nem hinni a mindennapi élet hatására a gondolkodásmód megváltozásának a lehetőségében. Ezen az alapon a mai magyar társadalom strukturális modelljében ezeket a rétegeket már nem kell külön szerepeltetni, bár a régi struktúra új struktúrába való átalakulásának folyamata egyike a mind az elmélet, mind a gyakorlat szempontjából legérdekesebb társadalmi vizsgálati témának.

Különösen érdekes problémákat vet fel ez a kérdés a falu társadalmában, de ezekkel még a következőkben részletesebben foglalkozom.

Az utóbbi időben érdekes vita bontakozott ki arról, hogy a tulajdonviszonyokban meglevő különbségek mennyire jelentősek a mai magyar társadalomban. Mielőtt azonban erre kitérnénk, nézzük át a tulajdonviszonyokban ténylegesen meglevő különbségeket és a társadalom e jegy szerinti strukturáltságát. A mai magyar társadalomban három tulajdonformát kell megkülönböztetnünk:

- a) az állami szektorban dolgozó bérből és keresetből élők;
- b) a mezőgazdasági és ipari szövetkezeti tagok;
- c) s az önálló parasztok, kisiparosok, kiskereskedők tulajdonviszonyait.

Szocialista társadalmunkban a felsorolt három réteg között nincs éles érdekellentét. A tulajdonforma nem lép fel mint

osztályképző jegy, rájuk már nem alkalmazható az ismert lenini kritérium, amely szerint „Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük.”³ Az első két tulajdonforma és a harmadik hordozói között, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyükben, anyagi-gazdasági viszonyaikban, életmódjukban, társadalmi törekvéseikben oly mértékben figyelhetők meg eltérő vonások, hogy a harmadik típusú tulajdonformát önálló társadalmi réteggé képzőként kell számon tartanunk. Más kérdés az első két tulajdonforma — az állami és a szövetkezeti — megkülönböztetése, társadalmi osztály-, illetve réteggé képző szerepe. Előre szeretném bocsátani, hogy véleményem szerint mi sem lenne nagyobb liiba, mint a két tulajdonforma közötti különbséget változatlanul, s akár csak a szocialista társadalomra örökérvényűnek tekinteni. Nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy a különböző országokban egymástól jelentősen eltérő típusai alakultak ki a szocialista tulajdonformának (gondoljunk csak a jugoszláv szocialista vállalatokra).

De mi jellemzi az állami és a szövetkezeti tulajdonforma közötti különbséget nálunk? Az állami szektorban dolgozók kereseti viszonyait, jogait és kötelességeit központilag hozott törvények, rendeletek és intézkedések szabályozzák, az elosztás alapvetően központilag, többé vagy kevésbé szabályozott bérformák szerint történik, és a kereseti szint — ha eltekintünk a termelő vállalatok egy részénél alkalmazott nyereségrészesedés esetlegességétől — nagymértékben független az egyes vállalatok eredményességétől; a főbb kereseti arányokat a tervgazdálkodás rendszerében évről évre központilag állapítják meg.

A mezőgazdasági és az ipari termelőszövetkezetek tagjai

³ *A nagy kezdeményezés.* — Lenin, *Művei.* 29. k. Szikra 1953. 428.

közös tulajdonosai a termelési eszközök jelentős részének, de e tulajdon intézményi jellegű, vagyis nem résztulajdon. A szövetkezeti vállalatok jövedelmüknek azt a részét, ami a termelőeszközök újjáépítése, bővítése és az állami kötelezettségek teljesítése után fennmarad, a tagok között munkájuk arányában osztják szét, s így az egyes dolgozók kereseti szintje szövetkezetük eredményétől nagymértékben függ, és ezzel viszonylag nagyfokú partikuláris érdek teremődik. Ez a mai helyzet, amit korántsem szabad statikusan felfogni. A népgazdaság irányítási rendszerének küszöbönálló reformja máris nagyon jelentős változásokat ígér.

Egyrészt az eddiginél összehasonlíthatatlanul nagyobb önállósággal rendelkező állami vállalatok dolgozóinak a bére előreláthatólag jobban összekapcsolódik majd a vállalati tevékenység eredményével, és ezzel összefüggésben szükségszerűen megnövekszik majd a vállalati kollektívának a szakigazgatás fölötti ellenőrzési jogköre és beleszólási lehetősége a gazdasági döntésekbe. Másrészt a szövetkezetekben is egyre inkább elterjednek az állami vállalatokban alkalmazottakhoz hasonló elosztási formák, és más vonatkozásokban is jól meg lehet figyelni a „vállalati jelleg” térhódítását, így nem utolsósorban az irányítás szakszerűvé válásában, hierarchizálódásában és standardizálásában. A gazdasági irányítási rendszer e reformja révén tehát a két szektor mind a termelési, mind az elosztási viszonyok tekintetében közelebb kerül egymáshoz. Ez azonban nem más, mint azon objektív szükségszerűség felismerése, amely a szocialista tulajdonforma két típusa közötti különbségek konzerválása ellen dolgozik.

Ezzel összefüggésben szembe kell szállnunk azzal a közkeletű felfogással is, amely a szocialista tulajdonviszonyokat elvont jogi, és nem reális társadalmi viszonyokként szemléli és ilyen alapon tagadja a tulajdonviszonyok fejlődésének lehetőségét, illetve szükségszerűségét a szocializmusban.

2. TÁBLÁZAT

A keresők számának alakulása foglalkozási viszony szerint (az 1960-as népszámlálási adatok alapján)

Év	A keresők száma	Ebből						nyugdíjas	egyéb
		önálló	segítő családtag	termelő- szövet - kezeti tag	alkalmazásban álló				
					fizikai	szellemi			
1930	3 997 839	1 089 599	554 705	—	1 965 177	252 986	135 372	—	
1941	4 502 823	1 191 161	611 440	—	2 224 630	295 381	180 211	—	
1949	4 409 299	1 457 892	800 813	★	1 519 287	387 157	244 150	—	
1960	5 295 700	656 100	464 100	648 100	2 336 800	766 900	420 800	2900	

Százalékos megoszlás

1930	100,0	27,3	13,9	—	49,1	6,3	3,4	—
1941	100,0	26,4	13,6	—	49,4	6,6	4,0	—
1949	100,0	33,1	18,2	★	34,4	8,8	5,5	—
1960	100,0	12,4	8,8	12,2	44,1	14,5	7,9	0,1

* A termelőszövetkezeti tagok 1949-ben még az alkalmazottak között szerepeltek.

Más a helyzet a harmadik tulajdonforma szerepének a megítélésében. A magánszektor tagjai intézményi közvetítés nélkül tulajdonosai azoknak a termelési eszközöknek, amelyekkel termelő tevékenységüket folytatják, jövedelmük az állami kötelezettségek befizetése után közvetlenül saját munkájuk eredményességétől függ. A különböző korlátozó intézkedések következtében azonban nincs lehetőségük arra, hogy kizsákmányoló életmódhoz elégséges termelési eszközt halmozzanak fel, illetve, hogy erre tartósan berendezkedhessenek.

Az 1960-as népszámlálás segítségével nyomon kísérhetjük a keresők tulajdonviszonyuk szerinti megoszlásának a változásait (2. és 3. táblázat), bár az 1960-as évet megelőzően az önállók

3. TÁBLÁZAT

*A kereső és eltartott népesség számának alakulása
(az 1960-as népszámlálási adatok alapján)*

Év	A népesség száma	Ebből		100 keresőre jutó eltartott	Keresők a népesség százalékában
		kereső	eltartott		
1900	6 854 415	2 976 417	3 877 998	130	43,4
1910	7 612 114	3 231 800	4 380 314	136	42,5
1920	7 986 875	3 755 173	4 231 702	113	47,0
1930	8 685 109	3 997 839	4 687 270	117	46,0
1941	9 316 074	4 502 823	4 813 251	107	48,3
1949	9 204 799	4 409 299	4 795 500	109	47,9
1960	9 976 500	5 295 700	4 680 800	88	53,1

csoportja magában foglalja az előbbieken említett kizsákmányoló jellegű tulajdonosi osztályt is, és nemcsak a kistulajdonosokat. Újabban az utóbbiak tekintetében is igen jelentős változás következett be; az egyénileg dolgozó parasztok döntő

többsége belépett a termelőszövetkezetbe, s így a tulajdonviszony különbsége szerint kialakított egyes társadalmi rétegek aránya az egész népgazdaságot tekintve nagymértékben megváltozott; a magánszektor számaránya ma már a keresőknek nem egészen hat százaléka. (4. táblázat.)

4. TÁBLÁZAT

A keresők megoszlása 1962-ben, főbb népgazdasági áganként

Népgazdasági ág	A keresők 0-2	Százalékos megoszlás		
		állami	szövetkezesi	magán-
		szektor		
Mezőgazdaság	100,0	18,2	75,3	6,5
Ipar	100,0	83,6	11,7	4,7
Építőipar	100,0	83,4	9,7	6,9
Közlekedés	100,0	98,7	0,3	1,0
Kereskedelem	100,0	74,4	22,3	3,3
Szolgáltatás (szoc. és kult. nélkül)	100,0	65,1	9,7	25,2
Szociális, kult., üg.	100,0	98,9	—	—
Államigazgatás	100,0	100,0	—	—
Egyéb	100,0	94,8	—	5,2
Összesen:	100,0	59,3	34,9	5,8

A magánszektor szerepe az utóbbi években a mezőgazdaságban ugyan a minimálisra csökkent, az ipari szolgáltatásokban és a kereskedelemben viszont az ötvenes évek elejéhez képest jelentősen megnövekedett.

Az előző időszak tapasztalatai alapján kiderült, hogy a társadalom számára fontos szolgáltatási funkciók teljesítésében (itt főleg javító munkálatokról van szó) a kisiparos réteg fontos és a szocialista társadalom fejlődésének jelenlegi szakaszában nél-

külözhethetlen szerepet játszik. (Társadalmunkban erről a rétegről különben ma sokakban hamis kép él; hajlamosak vagyunk arra, hogy a spekulatív lehetőségekkel rendelkező viszonylag kevés számú kisiparos életmódjából erre az egész társadalmi rétegre elhamarkodott általánosító következtetést vonjunk le.)

Az előzőekben közölt adatok a tulajdonviszonyok különbsége szerint a keresők megoszlását mutatják, ez azonban nem határozza meg egyértelműen a családok társadalmi helyét. A mi társadalmunkra ugyanis — különösen a faluban — egyre kevésbé jellemzők a homogén családok, vagyis azok, amelyekben a keresők tulajdonviszonyuk szerint egy csoportba tartoznak. A heterogén családoknak különösen jelentős a számaránya akkor, ha az együttélő közösségeket tekintjük családnak és nem csupán a családmagot.

A falusi családoknak — egy nemrégiben végrehajtott szociológiai vizsgálatunk szerint — alig 50%-át tekinthetjük homogén termelőszövetkezeti családnak.

Hasonló problémák felmerülnek a magánszektorhoz tartozó családok esetében is. Mindezek már jelzik azokat a nehézségeket, amelyekkel a tulajdonviszonyoknak mint kizárólagos, vagy akár csak a legfontosabb társadalmi réteggépző jegynek a kiemelése jár. S ez újra csak azt bizonyítja, hogy a mai magyar társadalomban a tulajdonviszonyokban levő különbség csak nagy fenntartásokkal fogadható el a társadalmi struktúra legfontosabb független változójának. Érdemes itt utalni arra is, hogy első ízben Max Weber, majd utána több más szociológus is — nem alap nélkül — hangoztatott olyan véleményt, amely szerint az osztály alapegysége a család, illetve, hogy az osztályt nem az egyes személyek, hanem azok a családok alkotják, amelyek azonos helyet foglalnak el a társadalmi struktúrában.

A tulajdonviszonyban meglevő különbségek jelentőségét csökkenti az a körülmény is, hogy a társadalom tagjainak a tulajdonviszonyok szerinti elhatárolódása nem az egész életre

szól, megváltoztatása az állami és a szövetkezeti tulajdonforma esetében sokszor nem jelent mást, mint egyszerű munkahelyváltoztatást. Gondoljunk csak arra az esetre, amikor egy gépállomási traktoros visszamegy szövetkezeti tagnak, vagy ha valamelyik szövetkezeti autóvezető állami vállalatnál helyezkedik el.

A tulajdonviszonyok különbözősége szerinti hármastagozódás mégis bizonyos mértékig kétségtelenül rendelkezik osztályjelleggel, hiszen itt „emberek olyan nagy csoportjáról” van szó, amelyek „... a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük szerint különböznek egymástól...” Nem lehet azonban számításon kívül hagyni azt, hogy milyen ennek a különbségnek a jellege, fennmarad-e a fölé- és alárendeltség, és ez a struktúra milyen szerepet játszik a fontosabb társadalmi-történeti események alakulásában. Ha ezen a gondolatsoron végigmegyünk, és ha figyelembe vesszük az előzőekben felvetett problémákat, nem nehéz belátnunk, hogy a kifejlett szocialista társadalomban már nem lehet a társadalom strukturális modelljét a tulajdonviszonyokban meglevő különbségre olyan mértékben felépíteni, mint ahogy ezt — bizonyos leegyszerűsítéssel meg lehetett tenni azokban a társadalmi-gazdasági alakulatokban, amelyeknek fő jellegzetessége a kizsákmányolt és a kizsákmányoló osztályok antagonisztikus ellentéte volt.

Különösen nem tehetjük ezt akkor, ha figyelembe vesszük az állami és a szövetkezeti szektor termelési viszonyaiban napjainkban végbemenő kiegyenlítődést, és azt, hogy a tulajdonviszonyban meglevő különbség nem determinálja egyértelműen a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyet, ez utóbbi egyre inkább mint független változó lép fel.

Következésképpen, ha csak a tulajdonviszonyok szerinti rétegeződést vesszük figyelembe, nem tudjuk megérteni a társadalom mozgását; a társadalom reális konfliktusait, az élet-

módban, a magatartásnormákban, az értékítéletekben meg-
levő különbségeket, ezek változásait, s azokat a társadalmi
jelenségeket, amelyekben mindezek szerepet játszanak.

A szocialista társadalom kiépülésével tehát bekövetkezik az a
fejlődés, amelyről Marx írt: „A polgári történetírók már jóval
előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlő-
dését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági
anatómiáját. Ami újat én tettem, az az volt, hogy kimutattam:
1. hogy az osztályok létezése csak a termelés fejlődésének megha-
tározott történelmi szakaszaihoz van kötve; 2. hogy az osztály-
harc szükségszerűen a proletariátus diktatúrájához vezet; 3. hogy
maga ez a diktatúra csak átmenet az összes osztályok megszü-
nítéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz.”⁴

Az osztálytársadalom és az osztály nélküli társadalom között
azonban hosszú olyan történelmi szakasz van, amelyben bár
nincsenek már a klasszikus értelemben felfogott osztályok, de
amely ugyanakkor a termelési viszonyokban gyökerezően
mégis megőrzi strukturált jellegét.

Groteszk és furcsa helyzet az, amikor egyesek a marxizmus
osztályelméletének a megtagadásával vádolják azokat, akik a
proletariátus diktatúrájának az eredményeként, konkrét társa-
dalmi tapasztalatok alapján az osztályjegyek leépüléséről
írnak.

⁴ Marx levele 1852. márc. 5-én Weydemeyerhez. — Marx—Engels,
Válogatott Művek. II. k. Kossuth 1963. 418.

A MUNKAMEGOSZTÁSBAN ELFOGLALT HELY MINT A SZOCIALISTA TÁRSADALOM STRUKTÚRÁJÁNAK LEGFONTOSABB FÜGGETLEN VÁLTOZÓJA

Az osztályjegyek leépülése természetesen még nem jelenti azt, hogy társadalmi értelemben valamiféle egalizált társadalomhoz értünk el. A társadalmi munka történelmileg meghatározott rendszerében még fennmaradnak — mindenekelőtt a munkamegosztásban elfoglalt hely tekintetében — olyan lényeges különbségek, amelyek mint független változók társadalmi rétegképző jegyekként lépnek fel (pl. fizikai és nem fizikai munka megkülönböztetése, irányító és irányított munka stb.).

A szocialista termelési viszonyok létrejöttével eddig viszonylag háttérbe szorult jegyek tehát előtérbe kerülnek, és szükségszerűen átalakul a társadalmi rétegképző jegyek „érték”-struktúrája is. Mindezt a társadalmi osztályok megszűnésével együtt járó természetes folyamatnak kell tekintenünk, ami függetlenül megy végbe attól, hogy ezeket a jelenségeket felismerjük-e vagy sem.

A kifejlett szocialista társadalmakban a munkamegosztásban elfoglalt hely szerinti megkülönböztetés még azonos tulajdonviszonyok mellett, állami vállalatokon vagy termelőszövetkezeteken belül is, olyan jellegű társadalmi különbségeket okoz, ill. olyanok kialakulásához vezet, amelyek egymástól funkciójukban, érdekükben és céljaikban elkülönülő társadalmi csoportokat integrálnak, amelyeknek önmagukban ugyan nincsen osztályjellegük, de rendelkeznek mindazokkal a kritériumokkal, amelyeket előzőleg, mint a társadalmi rétegismérveit felsoroltam. (Ilyen értelemben felfogott társadalmi rétegek — ahogy erről az előzőekben már szó is volt —

természetesen elhelyezkedhetnek osztály jellegű struktúrákban is.)

Vannak olyan szociológusok is (pl. Kugel, Leningrád), akik szerint a társadalmi struktúra csak az osztálytársadalmakban létezik és a szocialista viszonyok kifejlődésével ezt strukturálatlan társadalom váltja fel.

Ez azonban nagyon veszélyes elmélet, mert megnehezítheti, sőt útját szegheti a szocialista társadalom reális viszonyai feltárására irányuló törekvéseknek.

A szocialista társadalmi-gazdasági alakulat — mint a társadalom szükségszerű fejlődési formája — csak a termelőerők és ezzel együtt a termelési viszonyok jelentős fejlesztése révén tudja meghaladni a dologi viszonyok emberek fölötti uralmát, és tudja visszaemberiesíteni a társadalmi viszonyokat, ahogy Marx és Engels írják *A német ideológiában*: „... annak, hogy megszűnjék a viszonyok önállósulása az egyénnel szemben, az egyéniség alávetése a véletlenségnek, személyes viszonyaik besorolása az általános osztályviszonyok alá stb., végső fokon a munka megosztásának megszüntetése a feltétele ... annak, hogy megszűnjék a munka megosztása, az érintkezés¹ és a termelőerők olyan egyetemességig való fejlődése a feltétele, hogy a magántulajdon és a munka megosztása béklyóvá válik számára.”²

A magántulajdon a szocialista országokban alapjában megszűnt, a munka megosztására azonban sajátos, új társadalmi struktúra épült fel.

A meghatározott szakmákhoz, foglalkozási ágakhoz tartozás az antagonisztikus osztálytársadalom megszűnése után még hosszú ideig sajátos társadalmi helyet, funkciót, érdeket és célt, és sok más tekintetben is — természetesen mindenekelőtt az anyagi körülményekben és a társadalmi presztízsből — meg-

¹ (áthúzva): világérintkezéssé

² Marx–Engels, *A német ideológia*. — Marx–Engels, *Művei*. 3. k. Kossuth 1960. 433. (Kiemelés tőlem — H. A.)

határozott specifikumot jelent, társadalmi elvárások (esetleg szerepkövetelmények) alakulnak ki vele szemben, és mindennek következtében másokkal összevetve e csoport tagjainak gondolkodásában, értékítéletében, erkölcsi felfogásában, magatartásnormáiban stb. is jelentős különbségek figyelhetők meg. Tisztázásra szorul azonban a munkamegosztásban elfoglalt helynek mint társadalmi réteggépző kritériumnak a fogalma. Félreértések elkerülése érdekében először kezdjük egy nagyon elterjedt, de felszínes azonosítás kritikájával.

A szocialista társadalmak életében különösen fontos szerepet játszik a keresők foglalkozás, illetve szakma szerinti struktúrája, azaz a keresők megoszlása aszerint, hogy milyen munkatevékenységet folytatnak, vagy hogy milyen szakértelemmel rendelkeznek. Ez a „szakmai struktúra” azonban, amelynek rendkívül gazdag irodalma (a szakmák szociológiája) fejlődik ki, nem azonos a munkamegosztásban elfoglalt hely különbségére épülő társadalmi rétegek rendszerével. A szakma elsősorban statisztikai csoportosítás, s korántsem minden esetben jelent elkülönült társadalmi funkciót, érdeket és célt.

De különben is a szakmák rendkívül differenciálódnak; a sztravropoli körzetben végzett szociológiai kutatások során a szovjet szociológusok kimutatták, hogy a kolhozokban 60 kialakult szakma van. *The Dictionary of Occupational Titles*, amelyet az Amerikai Egyesült Államokban hivatalosan készítettek el, 17 452 különböző foglalkozást határoz meg, amelyhez még 12 292 alternatív foglalkozási címet ad meg, s ehhez a szakértők még azt is hozzátették, hogy összeállításukat korántsem lehet teljesnek tekinteni. Ez a differenciálódás azzal jár együtt, hogy a legkülönbébb szakmákhoz tartozók azonos helyet foglalhatnak el a munka társadalmi megosztásában és ugyanakkor az egy szakmához tartozók helye jelentősen különbözhetik egymástól.

Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a szakmáknak,

illetve meghatározott szakmákhoz tartozásnak nincs reális társadalmi szerepe. A szociológiai vizsgálatok elég egyértelműen mutatnak rá bizonyos összefüggésekre, ezek azonban nem olyanok, amelyek a társadalom alapvető mozgásának magyarázatául szolgálhatnának. Például minden foglalkozási csoport arra törekszik, hogy saját foglalkozását magasabbra sorolja, ezt a jelenséget nevezik foglalkozás-centrizmusnak. A másik sokat emlegetett tendencia a társadalmi presztízs sorrendben a közép alatt levő foglalkozási ágakhoz tartozók részéről a nagy vertikális különbségek csökkentésére való törekvés.

Ha tehát a munkamegosztásban elfoglalt helyről mint a szocialista társadalom struktúrájának legfontosabb független változójáról beszélünk, ezt semmiképpen sem szabad azonosítani a szakmákkal. A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely voltaképpen nem más, mint a termelési viszony meghatározott típusa, amely sohasem egyszerűen csak az egyéni munka jellemzője, hanem mindig magában foglal más személyekhez, a társadalomhoz fűződő lényegi viszonyokat is.

A meghatározott munkának legalábbis két olyan tulajdonsága van, ami miatt benne — még szocialista tulajdonviszonyok között is — a termelési viszonyok nagyon lényeges elemei jutnak kifejezésre, ezért ezt a kifejtett szocialista társadalomban a legfontosabb struktúráképző jegynek kell tekintenünk.

Mások munkája	Saját munka
fölkötti kontroll lehetősége	
+	+
+	—
—	+
—	—

a) A társadalmi munkamegosztásba beilleszkedő meghatározott munkának különböző típusai alakulnak ki aszerint, hogy ez a saját munka és a mások munkája feletti kontrollra milyen mértékben ad lehetőséget.

Ebben a két dimenzióban négy alaptípus helyezkedik el:

Természetesen ez önmagában még nem határozza meg az egymástól elkülönülő társadalmi rétegeket, de alapot adhat a meghatározott munkák olyan csoportosítására, ami figyelembe veszi a bennük rejlő termelési viszonyokat.

b) A meghatározott munka különböző emberi képességeket és készségeket követel, ezen az alapon és az előbbi kritérium figyelembevételével a társadalom a munkák különböző típusait uralkodó értékrendszerének megfelelően értékeli (rangsorolja), és egyben ettől többé vagy kevésbé függetlenül a gazdasági mechanizmusokban kialakulnak a bérek, illetve a fizetések arányai.

Ennek következtében a meghatározott munka újra csak a termelési viszonyok hordozója, hiszen benne a leggyakorlatibb módon jutnak kifejezésre a társadalom elosztási viszonyai, s ezzel egyben a partikuláris érdekek megteremtője is.

A munkával szemben három alapvető követelménytípus különböztethető meg:

- a) alkotó jellegű szellemi munka;
- b) figyelmet lekötő szellemi tevékenység;
- c) fizikai igénybevételt követelő munka.

Ezek az alapkövetelmények az egyes konkrét munkákban különböző súllyal lépnek fel.

Mai statisztikai gyakorlatunkban és szociológiai vizsgálatunkban a munkamegosztás ismérveire épített csoportosítás korántsem felel meg ezeknek a kritériumoknak, ami sok nehézséget okoz a szocialista társadalom belső viszonyainak a feltárásában.

Társadalmunkban — ha csak az aktív keresőket vesszük számításba — a munkamegosztásban elfoglalt hely jellege szerint első megközelítésben többnyire két nagy csoportot különböztetünk meg: a fizikai és a nem fizikai dolgozókat. Ez utóbbiakról a szakirodalomban is gyakran úgy történik hivatkozás, mint szellemi dolgozókra. E két csoport arányában az elmúlt két évtizedben nagyon lényeges változások figyelhetők meg.

A nem fizikai dolgozóknak mind az abszolút száma, mind a keresőkön belüli számaránya különösen az utolsó 10 évben gyorsan növekedett. Ma már 100 alkalmazásban álló fizikai dolgozóra országos átlagban 29,3% nem fizikai dolgozó jut.

A keresők két csoportra — fizikaiakra és nem fizikaiakra — osztása azonban rendkívül elnagyolt, és természetesen korántsem elégíti ki azokat, akik a szocialista társadalom struktúrájáról behatóbb ismereteket akarnak nyerni, hiszen az említett két csoport egyikét sem lehet homogén társadalmi rétegnek tekinteni.

Mégpedig nemcsak azért, mert az előzőekben tárgyaltak értelmében különbség van köztük a tulajdonviszonyok tekintetében, hanem azért is, mert a munkamegosztásban elfoglalt helyük sok fontos vonatkozásban nem tekinthető azonosnak, s ezért jelentős különbség figyelhető meg közöttük a társadalmi funkcióban, az érdekekben és a társadalmi célokban.

Különösen jelentős ilyen természetű eltérések találhatók a nem fizikai dolgozók csoportján belül. Sok tekintetben olyan kirívó különbségek ezek, hogy miattuk gyakran nemcsak a szellemi dolgozó, hanem még a nem fizikai dolgozó kifejezést is legszívesebben idézőjelbe tennénk. Hiszen e csoportba sorolunk olyan rétegeket, amelyeknek jövedelmük és a társadalmi értékelés szerinti státusuk egyaránt alacsony (gépiés munkát végző irodai alkalmazottak), és a viszonylag jól kereső és magas társadalmi presztízzsel rendelkező értelmiségi szakmák művelőit is (pl. orvos, művész).

A társadalomvizsgálatokban a statisztikai értelemben vett nem fizikai dolgozókat munkájuk jellege alapján — véleményem szerint — célszerű lenne legalábbis öt csoportba sorolni:³

1. Azok a vezető beosztású dolgozók, akik viszonylag nagy

³ Ez a csoportosítás az előzőekben kifejtett kritériumok alapján bizonyos továbbfejlesztést jelent annak, mint amit a Valóság 1964. 5. számában közölt cikkem tartalmazott.

lehetőséggel rendelkeznek, nemcsak mások, hanem saját maguk munkájának a kontrolljára is (pl. szocialista vállalatok igazgatói, tanszékvezető egyetemi tanárok, szerkesztőségek vezetői stb.).

2. Azok a vezető beosztású dolgozók, akik mások munkája fölött rendelkeznek ugyan kontroll lehetőséggel, de munkájukat nagymértékben hierarchizálódott, standardizált rendszerben végzik (pl. vállalati főkönyvelő, üzemvezető, hivatali osztályvezető).

3. Azok az elsősorban szellemi tevékenységet végző dolgozók, akik mások munkája felett nem rendelkeznek kontroll lehetőségekkel, saját munkájuk fölött azonban igen: munkatevékenységüket alapjában a munkakörük határozza meg (pl. orvos, tanár, tanító, ügyvéd stb.).

4. Azok az elsősorban szellemi tevékenységet folytatók, akik sem mások, sem saját munkájuk fölött nem rendelkeznek kontrollal, hierarchizálódott, standardizált rendszerben végrehajtó tevékenységet folytatnak (pl. beosztott tisztviselő, beosztott kutató, szakelőadó stb.), de ehhez viszonylag magas fokú — egyetemi, főiskolai — képzettség szükséges.

5. Azok a dolgozók, akik figyelmet lekötő, de magasabb fokú szellemi tevékenységet nem igénylő végrehajtó munkát végeznek, ahol nemcsak mások, hanem saját munkájuk kontrolljára sincs lehetőség (pl. anyagkönyvelők, adminisztrátorok, kutatóintézmények nem fizikai dolgozó segédszemélyzete stb.).

Különösen problematikus a nem fizikai dolgozók körén belül az első két típus kiemelése, akiknél a munkamegosztás lehetőséget ad mások munkájának közvetlen irányítására, ellenőrzésére és értékelésére. A szocializmusban ez a két réteg a hordozója a vezető—vezetett viszony ellentmondásosságának, amely bár lényegében más tartalommal, mint az antagonisztikus osztálytársadalmakban, de azért itt is megjelenik.

A vezető és a vezetett között ma még az egyes munkaszervezetekben könnyen kialakulhat konfliktus, mindenekelőtt azért, mert a technikai függőség — ami a szocialista tulajdonviszonyoknak megfelelő és szükségszerű viszony — sok esetben éppen a munkamegosztásban elfoglalt hely különbsége miatt ma még személyi függőségbe csaphat át.

Személyi függőségi viszonyon olyan társadalmi helyzetet értek, amelyben egyes személyek számára lehetőség van arra, hogy érdekeiket követve, vagy rokon- és ellenszenvek alapján, esetleg más személyi indítékoktól vezérelve, alárendeltjeik társadalmi helyzetét a társadalmi érdekekkel ellentétes módon tartósan befolyásolni tudják. Ezzel szemben a technikai függőség a vezetői munkakört betöltőknek csak arra ad lehetőséget, hogy objektív ítéletet alkossanak mások alkalmasságáról, egyéni érzelmeiktől és érdekeiktől függetlenül.

Személyi függőség nem egyszerűen egyes személyek egyéni hibájából következik be, hanem azért, mert ennek léteznek még társadalmi-gazdasági feltételei. Nem alakultak még ki társadalmi munkának azok az intézményei, amelyek képesek lennének ezt véletlenszerű egyedi hibára visszaszorítani. Ha ez nem így lenne, ha csak jellembeli hibák (mégpedig mind a fölérendeltké, mind az alárendeltké) okoznák a személyi alá- és fölérendeltségi viszonyt, akkor az egész kérdés aránytalanul csekélyebb jelentőségű volna.

A kapitalizmusban a személyi alá- és fölérendeltség könnyen bizonyíthatóan a tőkés magántulajdonból ered — a kiinduló alapja végső soron a manageri és az etatista bürokratikus igazgatásban kialakuló hierarchizálódás. Felvetődik azonban a kérdés, hogy mi tartja fenn a szocialista társadalomban, ahol ez nyilvánvalóan nem tekinthető a társadalmi berendezkedés lényegéből fakadó sajátosságnak, hiszen a dolgozók a tulajdonviszonyok tekintetében egyenlők.

A szocializmusban kialakuló alá- és fölérendeltségi viszony

— véleményen szerint — közvetlenül a munkamegosztásban elfoglalt hely különbségéből származik, és abból a körülményből, hogy a bürokratikus viszony mint lényegi viszony — bár alapvetően más szerepet játszik, mint a kapitalizmusban — fennmarad a szocialista társadalomban is, mindenekelőtt azért, mert társadalmi szükségszerűség a hierarchikusan felépített, nagymértékben standardizált tevékenységet folytató szakirányító apparátus kiépülése, illetve fennmaradása.⁴ Megjegyzem még, hogy Marx az *Értéktöbblet-elméletekben* funkciójuk szerint a szellemi munkát végzők 3 csoportját különböztette meg:

a) azokat az értelmiségieket, akik „közvetlenül részt vesznek az anyagi javak termelésében” (mérnökök, mezőgazdászok),

b) akik „eladásra alkalmas árukat hoznak létre” (tudósok, írók, képzőművészek),

c) akiknél „az előállított termék elválaszthatatlan attól az aktustól, amelyben a termék létrejön”.⁵

Ez a tipológia nagyon jól jellemzi a szellemi munka különböző fajtáit aszerint, hogy az általa előállított termék milyen módon kapcsolódik be az áruterelésbe.

Emellett természetesen elképzelhetők — sőt szükségesek is — más csoportosítások. Bizonyos esetekben pl. — azonos szakmákon belül is — nagy szerepet játszhat a munka jellegének különbözősége aszerint, hogy az mennyire ad lehetőséget az alkotó jellegű szellemi munkára, illetve milyen mértékben követel rutintevékenységet. Más esetekben — azonos beosztásokban is — az iskolai végzettség lép előtérbe jelentős mozzanatként. Üzemi vizsgálatainkban pl. gyakran tapasztaltuk,

⁴ Részletesebben foglalkozom ezzel a kérdéssel *Bürokratikus viszony a szocializmusban* c. tanulmányomban, amelynek első része *Marx a bürokratizmus alapjairól* címmel megjelent a Magyar Tudomány 1966. áprilisi számában, további részeit pedig a Kortárs 1966. 8. illetve a Közgazdasági Szemle 1966. 7–8. száma közölte.

⁵ Marx, *Értéktöbblet-elméletek*. Kossuth 1958.

hogy ez — különösen a műszakiak és az adminisztratív alkalmazottak között — az azonos beosztásokat elkülönítő paraméterként is fellelhető, és bizonyos esetekben tartós szembenállást, sőt konfliktusokat is eredményezhet.

Ebben a jelenségben természetesen látnunk kell az időlegheséget, az átmenetiséget. Ez a szó szoros értelmében a ma problémája, a máé, amikor például egyazon műszaki vezetői vagy ügyintézői kategóriában a legkülönbözőbb végzettségűek megtalálhatók — a hat elemtől a több egyetemi oklevéllel rendelkezőkig. A nem fizikai dolgozók csoportjában azonban jól felismerhető az a tendencia, hogy gyorsan nő — különösen az első négy csoportban — azoknak a dolgozóknak a száma, akik e követelményeknek megfelelő egyetemi végzettséggel rendelkeznek, és ez természetesen emeli a társadalmi csoport homogenitását.

Az előzőekben leírtakból már nyilvánvalóvá vált, hogy — véleményem szerint — a nem fizikai dolgozók csoportjában a meghatározott munkának az a vonása kerül előtérbe, amelyik megszabja a saját munka és a mások munkája fölötti kontroll lehetőségének fokát.

Bizonyos mértékben másként vetődnek fel ezek a problémák a fizikai munkások esetében. A munkásosztály tagjai, úgy ahogy ez az osztály a kapitalizmusban kialakult, a kisipari tevékenységhez képest fokozatosan elvesztették a saját munkájuk feletti kontroll lehetőségét. Ez a fejlődés a legszélsőségesebb, a munkától leginkább elidegenítő hatást a modern autóiparban érte el, ahol a szalagok munkása számára a sokszor csak másodpercekig tartó részművelet teljesen mechanikus igénybevételt jelent, amit minden részletéig megszab a szalag üteme, s nem ad semmiféle lehetőséget önálló cselekvésre.

A munkások számára arra sem nyílik semmi lehetőség, hogy a saját munkájuk feletti kontroll elvesztését mások munkájának társadalmi úton megvalósított kontrolljával kompenzálják.

A szociológusok megállapításai az ilyen irányú kísérletek hatékonyságáról a kapitalista üzemekben elég egyértelműen negatív képet festenek. Ilyen előzmények után teljesen érthető, hogy a kapitalizmusban a munkásosztályon belüli rétegződésben a meghatározott munkának nem az első, hanem a második alapkritériuma, vagyis a munkavégzéshez szükséges szakismeret és az igénybevétel jellege került előtérbe.

A fizikai munkásoknak nálunk is — hasonlóan sok más ország statisztikai gyakorlatához — rendszerint három nagy csoportját szokásos megkülönböztetni: a szakmunkásokat, a betanított munkásokat és a segédmunkásokat. Ez a felosztás — különösen nemzetközi összehasonlítás céljaira — nagyon viszonylagos értékkel bír, mert nem rendelkezünk olyan egyértelmű kritériumokkal, amelyek alkalmasak lennének a besorolás egzakt elvégzésére, mégis ez a felosztás — mert van társadalmi tartalma — bizonyos lehetőséget ad ahhoz, hogy a fizikai munkásság társadalmi strukturáltságát részletesebben tudjuk feltárni.

Az iparban dolgozó fizikai munkások megoszlása alkalmazási minőség szerinti csoportokban a szocialista iparosodás első éveiben a betanított munkások súlyának nagyarányú növekedését mutatta. E kérdés megítélésénél figyelembe kell azonban venni, hogy az említett időszakban rendkívül gyorsan nőtt a keresők össz-száma is.

Az utóbbi években azonban már a szakmunkások arányának emelkedését figyelhetjük meg, mégpedig elsősorban nem a betanított munkások, hanem a szakképzettséggel nem rendelkezők rovására.

A fizikai munkások alkalmazási minőség szerinti megoszlása 1960-ban a magyar iparban a következő volt:

1. Szakmunkás	39,9 %
2. Betanított munkás	32,9 %
3. Egyéb fizikai dolgozó	27,2 %

100,0 %

Az alkalmazási minőség szerinti csoportok (a csoportosítás alapja lényegében a megkívánt szakmai képzettség jellege) úgy lépnek fel, mint egymástól sok tekintetben elkülönülő társadalmi rétegek; az átlagosan mutakozó jelentős jövedelmi szintkülönbség mellett lényeges eltérés figyelhető meg a tudati-ideológiai viszonyokban, az életmódban, az értékítéletben, sőt a társadalmi aspirációkban stb. is. Következésképpen nem ritkák az üzemi kollektívákban e társadalmi rétegek között a kisebb vagy nagyobb fokú ellentétek sem; ez utóbbira gyakori példát szolgáltatott a munkabesoroláson alapuló egyéni darabbér rendszer, amely egyszerűbb gépi munkák esetén a betanított munkások számára lehetővé tette, hogy keresetük legalábbis elérje, sőt esetleg meg is haladja a szakmunkásokét, ami viszont ez utóbbiakban méltán váltott ki elégedetlenséget. Ott pedig, ahol a teljesítmény-elszámolások alapjává a szakmai képzettség szerint erősen differenciált személyi bért tették meg — erre is találhatunk példát —, a betanított munkások méltatlankodtak, kifogásolván azt — s nem is teljesen alaptalanul —, hogy egyenlő munkáért nem egyenlő bért kapnak.

A fizikai dolgozók csoportjában az alkalmazási minőség szerinti elkülönülésnek ma még objektív alapja van, mert az egyes munkák különböző szakértelmet követelnek a munkásoktól, ami szükségessé teszi, hogy a kereseti különbség ösztönözön a szakértelem megszerzésére.

A fizikai dolgozók mai tagozódását azonban korántsem lehet változatlannak tekinteni, a termelőerők fejlődése — az automatizálásnak már a kezdetén is — jelentősen megnöveli a munkások bizonyos csoportjainak lehetőségét saját munkájuk kontrolljára.

Így kialakul a munkások két nagy csoportja, az egyikben a meghatározott munka lehetőséget ad a saját munka viszonylag nagyfokú kontrolljára, önálló döntésekre, s ez a jelenlegi szakmunkási szintnél jelentősen nagyobb és ugyanakkor szerkeze-

tében is eltérő szakismeretet követel; a másikban a munkafolyamat technológiája vagy a megbízott vezető nagymértékben megszabja az egyéni munkafeladatot, elveszi a választás és ezzel a saját munka feletti ellenőrzés lehetőségét is.

A szocialista viszonyok között természetesen a társadalmi intézmények fejlesztésével mód nyílik arra, hogy még ez az utóbbi csoport is alkalmat kapjon mások munkájának az ellenőrzésére és ezzel csökkenjék az egyéni munka említett sajátosságai révén kialakuló elidegenítő hatás.

Alapjában a munkamegosztás szintje az, ami meghatározza a keresők megoszlását is a népgazdaság alapvető ágai szerint is, s ez még azonos tulajdonviszony és a munkamegosztásban elfoglalt azonos hely esetében is jelentős társadalmi tényező. Már az előzőekben kimutattam, hogy Marx milyen nagy jelentőséget tulajdonít még a tulajdonos osztályon belül is annak, hogy a tulajdon a gazdaság melyik ágában helyezkedik el.

Ez a jegy azonban a kifejlett szocialista társadalomban — ahol a népgazdasági ágak közötti vertikális mobilitásnak nincsenek már sem adminisztratív, sem jelentős gazdasági akadályai — az előbbieken részletesen tárgyalt két független változó mellett másodlagos jellegűvé válik.

Ha a munkamegosztásban elfoglalt azonos hely megítélése (személyi jövedelem, társadalmi presztízs stb.) a különböző népgazdasági ágakban jelentékenyen eltérne egymástól, ez nagyfokú mobilitást eredményezne, ami viszont előbb vagy utóbb szükségszerűen kiváltaná a különböző népgazdasági ágakban azonos munkát végzők közel azonos megítélését. (Feltételezve természetesen azt, hogy monopolhelyzetek tartósan nem alakulhatnak ki, és hogy nincsenek olyan szakmák, amelyekben hosszabb ideig munkanélküliség van.)

A keresők alapvető gazdasági ágak szerinti megoszlását jelentősen befolyásolják a technikai szintben bekövetkezett változások, és a gazdasági struktúra átalakulása.

A keresők népgazdasági áganként százalékban

Év	A keresők	Mezőgazdaság	Ipar	Építőipar	Közlekedés	Kereskedelem	Egyéb
1900	100,0	58,3	13,6	2,0	2,1	4,9	19,1
1910	100,0	52,2	17,0	2,5	3,0	5,7	19,6
1920	100,0	56,7	15,4	1,7	3,0	5,4	17,8
1930	100,0	50,8	17,8	2,8	2,7	6,3	19,5
1941	100,0	48,1	20,1	2,3	3,1	6,3	20,1
1949	100,0	49,8	19,7	2,2	3,7	5,0	19,6
1960	100,0	35,2	26,0	5,7	5,6	5,8	21,7

Amint a közölt statisztikai adatok (5. táblázat) mutatják, Magyarországon is megfigyelhető az a nemzetközileg is jól ismert jelenség, hogy a mezőgazdaságban foglalkozók rovására gyorsan nő az iparban és a szolgáltatásban dolgozók arányszáma (ez utóbbi a mi statisztikáinkban a közlekedés, a kereskedelem és az egyéb rovatban foglal helyet). Az ország kereső lakosságának ma már alig egyharmada dolgozik a mezőgazdaságban, ugyanakkor ma már nem sokkal kisebb azoknak a száma sem, akik a „szolgáltatás” egyébként nehezen definiálható ágazatában dolgoznak. Ebbe a sokféle tevékenységet magába foglaló gazdasági ágazatba olyan szakmák tartoznak, amelyeknek nem alkalmazotti jellegű dolgozóit — pincérek, fodrászok, elárusítók, kalauzok stb. — nem lehet minden további nélkül a fizikai és nem fizikai dolgozókra osztott kettős kategória-rendszerbe besorolni. Azok, akik ezekben a szakmákban dolgoznak, társadalmi funkciójukat tekintve jelentősen különböznek az ipar különböző ágaiban foglalkoztatott fizikai és nem fizikai dolgozók hasonló társadalmi státusszal rendelkező csoportjától.

A munkamegosztás azonban — bármilyen fontos legyen is az egyes társadalmi szektorok sajátossága — nemcsak ezek között, hanem az egyes társadalmi szektorokon, illetve népgazdasági ágakon belül a meghatározott munkák szerint is elosztja a munkaerőt. Mint történelmi tendencia — elsősorban a technikai fejlődés, közelebbről az iparosodás hatására — az utóbbi mozzanat egyre inkább döntővé válik, amint ezt már az előzőekben is bizonyítani igyekeztem. Különösen jól megfigyelhető folyamat ez a mezőgazdaságban, de kimutatható az utóbbi évtizedben gyorsan kifejlődött szolgáltató ágazatokban is.

Következésképpen a szocialista társadalomban három egymástól független, a termelési viszonyokban gyökerező indikátorral kell számolnunk, mégpedig a tulajdonviszonyok különbségével, a meghatározott munkával és a népgazdasági, illetve a társadalmi szektor jellegével. Közöttük a meghatározott munka az, amelyik a kifejlett szocialista társadalmakban már ma is, de a jövőben még inkább az első helyen áll.

Az előzőekben tárgyalt tényezőkben — a tulajdonviszonyok különbségében, a meghatározott munka társadalmi sajátosságai-ban és a munkaerő társadalmi szektorok szerinti eloszlásában — a maga közvetlenségében jut kifejezésre a munkamegosztás szintje és a társadalmi termelés szervezetének jellege. Éppen ezért ezek úgy tekinthetők, mint a társadalmi struktúra független változói, amelyekre a társadalmi struktúra függő változói felépülnek. Ez utóbbiakat, bármilyen fontosnak tűnjenek is, alapjában meghatározza a tulajdonviszony, a meghatározott munka és az adott termelési szektor jellege.

A társadalom strukturális modelljének fontos, de mégis csak függő változója a lakhely szerinti rétegződés, ami ma még nagymértékben megszabja a művelődési lehetőségeket, befolyásolja az életmódot, a szabad idő eltöltésének lehetőségeit és sok más társadalmi vonatkozást is, és mindemellett fontos determináns tényezőként lép fel a szakmaválasztásban, tehát még a munkamegosztásban elfoglalt hely tekintetében is. Ma még korántsem mondhatjuk el például azt, hogy egyetemi végzettség megszerzésére a városi és a falusi fiataloknak már teljesen egyenlő lehetőségeik vannak.

Ez a probléma fennáll még a Szovjetunióban is. Lavrentyev, a Szovjet Tudományos Akadémia alelnöke mondotta az SZKP KV 1964. novemberi plénümán: „A perifériákról, falvakból érkező fiatalok és a nagyvárosokból érkező fiatalok — ahol az

oktatás színvonala magasabb — nem egyenlő cséllével indulnak. Ezáltal azután sok tehetséges fiatal veszítünk el.”¹

Országunkra a települési viszonyok szempontjából a végletek jellemzők. A lakosság kerekén 20%-a a fővárosban lakik, s Budapest ma egyértelműen az ország ipari, tudományos, kulturális és közlekedési centruma is. Ugyanakkor a népességnek közel 12,1%-a még külterületen és nagy részben tanyákon él. Ez utóbbi települési mód — amelynek Magyarországon olyan gazdag szociográfiai irodalma van — történelmileg alakult ki és csak hosszabb idő leforgása alatt formálható át.

Ebből a szerkezeti képből egyenesen következik a magyar társadalomnak az a törekvése, hogy Budapest mellett kifejleszsen más ipari-tudományos és kulturális centrumokat, és az, hogy a művelődés és az emberi életmód számára nem kedvező feltételeket teremtő külterületi településmódot minél rövidebb idő alatt megszüntesse. Az országban új egyetemi városok és nagy ipari centrumok épülnek ki (Miskolc, Győr, Veszprém, Szolnok stb.), ezzel egy időben több-kevesebb eredménnyel folyik a külterületi lakosság betelepítése tanyaközpontokba vagy nagyobb falvakba. Kidolgozatlan azonban az urbanizáció távlati elgondolása, hogy úgy mondjam, a stratégiája, ehhez többek közt jelentős társadalomtudományi alapvetés is szükséges. Ma még kimunkálatlanok a különböző telepítési típusok városiasításának társadalmilag legcélszerűbb megoldási módjai.

A munkamegosztásban elfoglalt hely mint a szocialista társadalmi struktúra legfontosabb független változója nagyon szoros kapcsolatban van a lakosság műveltségi viszonyaival.

A magyar társadalom struktúrájában e tekintetben is nagyon jelentős változások mentek végbe. Az országban az analfabéták számaránya 20 év alatt 5,9%-ról közel a felére, 3%-ra

¹ A Pravdában 1964 novemberében közölt beszámoló alapján.

cökkent, ugyanezen idő alatt az érettségivel rendelkezők számaránya 4,2%-ról, több mint a kétszeresére, 8,8%-ra nőtt. Természetesen látnunk kell azt, hogy ezek a statisztikai adatok nem felelnek meg mindenben a tényleges társadalmi állapotnak, legalábbis ami a megállapítás első részét illeti. A tényleges analfabétizmusnak ugyanis létezik olyan formája is, ami az előbbieken ismertetett statisztikai adatokban nem foglaltatik benne. Azokról van szó, akik így vagy úgy megtanultak

6. TÁBLÁZAT

A népesség iskolai végzettség szerint, nemenként 1941–1960

Év, nem	10 éves	15 éves	18 éves	25 éves
	és idősebb népességből			
	nem ír, nem olvas, ill. csak olvas	legalább az általános iskola 8 osztályát végezte	legalább érettsé- gizett	egyetemi (főiskolai) oklevelet szerzett
1941				
Férfi	176 064	536 935	215 213	73 706
Nő	278 008	502 120	51 155	11 326
Férfi, nő együtt	454 072	1 039 055	266 368	85 032
1949				
Férfi	138 070	713 808	245 045	76 088
Nő	208 945	711 164	111 424	14 803
Férfi, nő együtt	347 015	1 424 972	356 469	90 891
1960				
Férfi	94 929	1 213 736	381 835	126 776
Nő	148 772	1 225 513	233 650	36 229
Férfi, nő együtt	243 701	2 439 249	615 485	163 005

1941				
Férfi	4,7	16,1	7,0	2,8
Nő	7,0	14,1	1,6	0,5
Férfi, nő együtt	5,9	15,1	4,2	1,6
1949				
Férfi	3,8	21,9	8,1	3,1
Nő	5,2	19,5	3,3	0,5
Férfi, nő együtt	4,5	20,6	5,5	1,7
1960				
Férfi	2,4	34,5	11,6	4,5
Nő	3,5	31,3	6,3	1,1
Férfi, nő együtt	3,0	32,8	8,8	2,7

írni és olvasni, de ezt nem gyakorolták és eredetileg is labilis tudásukat lényegében elfelejtették és praktikusán ma már az analfabéták közé kell őket sorolni, mert legfeljebb néhány ismert szót (például a nevüket) tudnak leírni vagy elolvasni.

A magyar társadalomban — mint ezt a közölt számok is igazolják — nagyarányú művelődési igény bontakozott ki, ami nemcsak abban jut kifejezésre, hogy az iskoláskorban levők közül egyre többen végzik el a középiskolát és szereznek egyetemi végzettséget, hanem abban is, hogy a felnőtt lakosság soraiból is mind többen járnak különböző ún. esti vagy levelező iskolákba. A társadalmi struktúrára mindennek nagyon jelentős hatása van, ez az egyik fő forrása szocialista társadalmunk nagyfokú mobilitásának, és nagy szerepet játszik annak a megakadályozásában, hogy az egyes társadalmi rétegek akárcsak egy generáción belül is lezáruljanak.

A műveltségi viszonyok megváltozása mindenekelőtt a foglalkozási-szakmai struktúrára gyakorol közvetlen hatást; segít

közelebb hozni egymáshoz az egyes társadalmi rétegeket, illetve a közöttük levő viszonyba új mozzanatokat visz be. Ilyen új jelenség többek között az, hogy fizikai munkakörökben — sőt nem is csak szakmunkás, hanem betanított munkás kategóriákban is — egyre nagyobb számban jelennek meg az érettségizettek. Többek között ez is segít abban, hogy a szocialista társadalom célkitűzéseinek megfelelően kiegyenlítődjék az a társadalmi különbség, ami a fizikai és a nem fizikai dolgozók között a társadalmi fejlődés jelenlegi szakaszában még megtalálható.

A fejlődés azonban, mint lenni szokott, ebben az esetben is ellentmondásos. A magasabb műveltségű emberrel szemben a sokszor elaprózott részmunka követelményei továbbra is alacsonyszintűek, és például a munkával szemben nagyobb kíváncsalmakkal fellépő érettségizett szakmunkás sokszor abba a helyzetbe kerül, amit egy pszichológus úgy fejezett ki, hogy „az ember nagyobb, mint a munkája”. Ez az állapot még sürgetőbbé tesz olyan intézkedéseket és olyan vállalatvezetési gyakorlatot, amely a munka humanizációja követelményeinek megfelelően segíti kiemelni a részmunkát végzőket egyéni tevékenységük korlátaiból.

Az előbbieken felsorolt jegyek — a lakóhely jellege, a műveltségi szint — tulajdonképpen a munkamegosztásban elfoglalt helyet részletesebben jellemző paramétereknek is felfoghatók lennének. Ha a látszatnak engedünk, hajlamosak lehetünk arra, hogy a lakóhelyet és a műveltségi szintet tekintsük a munkamegosztásban elfoglalt helyet meghatározó tényezőnek, s nem fordítva. Ez azonban, ha az egyes esetekben igaz is, társadalmilag és történelmileg az előzőekben kifejtettek alapján semmiképpen sem fogadható el.

Vannak továbbá a társadalmi struktúrának olyan változói is, amelyeket közvetlenebbül határoz meg a munkamegosztásban elfoglalt hely. A társadalmi struktúra ilyen járulékos jegyeinek

tekintem mindenekelőtt a személyi jövedelmet, a társadalmi szerepet és a társadalmi presztízst.

A tulajdonviszonyok a legszorosabb kapcsolatban vannak a személyi jövedelmek megoszlásával. Országunkban a jövedelmi struktúra alakulását a közgazdászok behatóan vizsgálják, hogy elősegítsék az egyes foglalkozási ágak és szakmák között a helyes kereseti arányok kialakulását, de egyre inkább tárgya lesz ez szociológiai kutatásoknak is.

Tervgazdálkodási rendszerünkben többé-kevésbé meg is van minden lehetőség arra, hogy a jövedelmezőségi arányok a társadalom érdekében megfelelően, tervszerűen alakuljanak. De a konkrét munkában meglevő különbségek miatt — mindezenekelőtt azért, mert a különböző munkák nagyon is különböző ismereteket, készségeket, képességeket követelnek — nincs meg az objektív lehetősége sem a keresetek, sem a jövedelmek kiegyenlítésének, ezért mind az egyéni keresetekben, mind a családok egy tagjára eső átlagos jövedelmekben szükségszerűen jelentős különbségek maradnak fenn.

A kérdés a vizsgált szempontból mindenekelőtt az, hogy a szükségszerűen fennmaradó jövedelmi különbség fellép-e úgy, mint társadalmi réteggépzőkritérium, hasonlóan a tulajdonviszonyokhoz és a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyhez.

E kérdés körül — amint az ismeretes — hosszú ideje folyik vita a marxisták és nem marxisták között. A polgári szociológiában használt társadalmi struktúra-modellekben ma is az egyik fő — sőt sokszor az egyetlen — réteggépző jegy a jövedelmekben kimutatható különbség. Köztudomású, hogy ezzel szemben a marxizmus fő ismérvnek az osztálytársadalmakban a tulajdonviszonyt tekinti, ami voltaképpen meghatározza a jövedelemelosztást is. A szocialista országokban azonban most úgy is fel lehet tenni a kérdést, hogy vajon a tulajdonviszonyok helyére a társadalmi struktúrában nem a kereseti, illetve a jövedelmi különbség lép-e.

Véleményem szerint a jövedelmek különbsége a szocializmusban is másfajta jegyként lép fel, mint a tulajdonviszony és a munkamegosztásban elfoglalt hely. Tulajdonképpen nem más, mint az utóbbi két tényező és különböző más társadalmi-demográfiai feltételek által meghatározott jegy, amely önmagában éppen emiatt nem dönti el az egyes személyek társadalmi helyét, bár az életmód formálásában és sok más társadalmi jelenségben is fontos szerepet játszik. A jövedelmi-kereseti különbség tehát, bármennyire fontos jellemzője legyen is a társadalmi struktúrának, nem úgy jelenik meg, mint „rendező elv”, vagy mint független változó. Azonos keresettel rendelkező orvos, asztalos kisiparos, termelőszövetkezeti traktoros — ami egyébként nem ritka társadalmunkban — a szocializmusban sem sorolható egy társadalmi rétegbe.

A KSH által vezetett háztartás-statisztika (18 000 családra kiterjedő reprezentatív vizsgálat) szerint a családok egy tagjára eső jövedelem a főbb társadalmi csoportokban ma még jelentős különbséget mutat. (L. 7. táblázat.)

7. TÁBLÁZAT

A család egy főjére jutó havi átlagos nettó jövedelem 1962-ben az alkalmazotti családok százalékában

1. Munkás háztartások	73,2%
2. Alkalmazotti háztartások	100,0%
3. Paraszti háztartások	66,4%
4. Két jövedelemmel (mezőgazdasági és nem mezőgazdasági) rendelkező háztartások	70,8%

Ezekben a számokban azonban az átlagok jelennek meg, és a jövedelmek szóródása természetesen sokban módosítja a közölt számokból kialakítható társadalomképet. Nagyobb a

kiegyenlítődés mértéke, ha nem a családok egy tagjára jutó jövedelmeket nézzük meg, hanem a kereseteket.

A szocialista társadalomnak természetesen nem lehet célja a kereseteknek a jelenleginél gyorsabb kiegyenlítődése sem. Ellenkezőleg, könnyen igazolható társadalmi szükséglet az, hogy az eddig megvalósítottnál anyagilag nagyobb megbecsülésben kell részesíteni azokat az embereket, akik kiemelkedő képességeket és készségeket szerezve a társadalom számára különösen hasznosak (például tervezőmérnökök, magas kvalifikáltságú szakmunkások stb.). Aligha vitatható, hogy ez ma szocialista társadalmunk termelőerői gyorsabb növelésének rendkívül fontos előfeltétele.

A társadalmi presztízs elosztását — hasonlóan, mint a jövedelmeket — alapjában a tulajdonviszony és a munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg. Ez a társadalmi tudati folyamatként végbemenő értékelés természetesen függvénye annak, hogy az értékelést végzők milyen helyet foglalnak el a társadalmi struktúrában. Bonyolult társadalmi mechanizmus tehát az, ami kialakítja a munkakörök, a szakmák, a foglalkozási ágak társadalmi presztízsét és rangsorát, és ez természetesen nagyon eltérő a különböző osztályokban és társadalmi rétegekben.

Az a körülmény, hogy a munkakörök és szakmák társadalmi presztízse a társadalmi struktúrában járulékos jegy — függő változó —, korántsem jelenti azt, hogy különböző társadalmi jelenségekben (például a pályaválasztásban, a munkaerő fluktuációjában) nem játszik közvetlenül nagyon jelentős szerepet.

A KOR ÉS A NEM MINT A TÁRSADALMI DIFFERENCIÁCIÓ FONTOS JEGYEI

A szociológia a kor és a nem szerinti demográfiai rétegekkel csak annyiban foglalkozik, amennyiben közöttük szociológiai értelemben is megfigyelhető társadalmi különbség áll fenn.

Általánosan ismert, hogy a marxizmus az emberiség eddigi történelmét osztályharcok és nem nemzedékek közötti harc eredményének tekinti. Mi sem nagyobb hiba azonban, mint ebből arra következtetni, hogy a marxizmus kizárja a nemzedékek közötti különbséget a reális társadalmi problémák köréből, s az ifjúságot vagy az idősebb korcsoportokat egyszerűen valamiféle biológiai kategóriának tekinti. Mégis — kimondva vagy kimondatlanul — gyakran ilyen érveléssel, illetve visszatartással találkozunk azok az egészséges törekvések is, amelyek a társadalom jobb önismeretét szolgálva a különböző korcsoportok, s elsősorban természetesen az ifjúság specifikus vonásait, sajátos törekvéseit keresik.

Történelmileg a nemzedéki probléma növekvő jelentőségét figyelhetjük meg.

A hosszú évszázadokig stabil társadalmakban, mint amilyen például a feudalizmus volt, a fiatal generáció mechanikusan követte az apák útját, lázadása, ha volt is, nem jelentkezett tényleges társadalmi problémaként, megmaradt a család keretében. Igaza van Ernst Fischernek, amikor a nemrég magyarul is megjelent könyvében azt írja, hogy a középkori rendi társadalom megengedésével kezdődik meg a generációk harca,

ami bár szorosan összefonódik az osztályok harcával, de mégis reális és érzékelhető társadalmi kérdéssé válik.¹

Korunkban azonban még a tőkés társadalmak ifjúsága számára is egyre szélesebben bontakozik ki a választás lehetősége elavult életformák, ideológiák és a haladás vagy legalábbis az előbbieket elleni lázadás között.

Ez a probléma nem szűnik meg a szocializmusban sem, sőt viszonylagos jelentősége még meg is nő, mert az osztályok küzdelme nem determinálja úgy a fejlődést, mint az előző korszakokban.

Az ifjúság különböző rétegeinek társadalmi helye a szocializmusban is mutat olyan sajátos vonásokat (státuskeresés, nem a saját munkától függés stb.), amelyek határozott társadalmi jelleget adnak ennek a biológiailag értelmezett csoportnak. S ez a réteg nem mechanikusan tükrözi mindazt, ami a felnőttek társadalmában végbemegy, hanem azt a maga életfeltételeinek és tudatának megfelelően dolgozza fel.

A fiatal nemzedék tipikus tulajdonságait elsősorban az előző korok ifjúságával szembeesítve kell keresni.

Mindebből tehát az is következik, hogy amikor akár a felszabadulást követő évek, akár a mai fiatalok valamilyen rétegének speciális tulajdonságairól beszélünk, ezzel korántsem állítjuk azt, hogy ezek a tulajdonságok hiányoznak az idősebb korosztályból. Csak a mai társadalmi valóság reális feltárása és megmutatása (például az egyetemi oktatásban) adhat az ifjú nemzedékeknek valódi társadalmi célokat, amelyekért érdemes küzdeni és áldozni. Az, aki jobbat akar, mint ami van, úgysem indulhat ki másból, mint amit az „előző generációk” alkottak, amit azonban a haladás érdekében egyszerre kell megőriznie és tagadnia.

A mai ifjúság egyik legnagyobb problémája, hogy egyre

¹ Ernst Fischer, *Az ifjú nemzedékről*. Bp. 1965. 15.

későbbre tolódik az az időpont, amikor kereső foglalkozást kezdenek folytatni (8. táblázat). Míg 1930-ban az összes keresőknek 42,8%-a, addig 1960-ban már nem egészen 30%-a volt 30 évnél fiatalabb.

Ebből az is következik, hogy olyan, nagyon jelentős létszámú társadalmi csoport alakul ki, amelynek tagjaiban már határozott társadalmi kép, eszme, ideál él, de ugyanakkor nincs konkrét helye a társadalmi munkamegosztásban, vagyis rá nem vonatkoztatható a szocialista társadalmi struktúra legfontosabb független változója. A reális társadalmi viszonyok e csoport tagjaira csak családi közvetítéssel hatnak, ez a befolyás viszont a modern társadalomban, ahol annyi más tudatformáló intézmény létezik — különösen az ifjúság idősebb korosztályai-ban — egyre kisebb lesz.

A kor szerinti megoszlás nemcsak ifjúság-szociológiai probléma. Az öregkor is nagyon összetett társadalmi kérdéseket vet fel. Társadalmunkban a 60 éven felüliek többsége nyugdíjas. Ebben a rétegben az életmód meghatározója talán leginkább még a múltban keresőként elfoglalt társadalmi hely, de ugyanakkor a nyugdíjas élet sajátosságai új — és sokszor nagyon jelentős — motívumként lépnek fel.² Kereső foglalkozást nem folytató nyugdíjasok esetében a strukturális probléma az, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely csak a múltra vetítve határozza meg egyértelműen valamely társadalmi réteghez tartozást, de a mára nem értelmezhető.

A társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerinti csoportokban nagyon jelentős társadalmi problémákat vet fel a nemek közötti különbség is.

A társadalmi struktúra-elemzésekben feltétlenül különbséget kell tennünk a társadalmi munkamegosztásban önálló hellyel

² A nyugdíjasok helyzetéről érdekes tanulmányt írt Cseh-Szombathy László. L. Demográfia 1964.

8. TÁBLÁZAT

A keresők számának alakulása korcsoportonként

Év	A keresők száma	Ebből						60 éves és idősebb
		14 éves és fiatalabb	éves				55-59	
			15-19	20-29	30-39	40-54		
1930	3 997 839	95 567	578 479	1 033 769	756 472	833 070	211 192	489 290
1949	4 409 299	59 200	517 611	1 030 544	776 830	1 151 485	262 622	611 007
1960	5 312 831	36 426	495 662	1 039 595	1 114 939	1 339 103	400 929	886 182
Százalékos megoszlás								
1930	100,0	2,4	14,5	25,9	18,9	20,8	5,3	12,2
1949	100,0	1,3	11,7	23,4	17,6	26,1	6,5	13,9
1960	100,0	0,7	9,3	19,6	21,0	25,2	7,5	16,7

rendelkező nők és azok között, akik családjuk keretében háztartási munkát végeznek. A munkaképes korban levő nőknek alig kevesebb, mint kétharmada nem folytat kereső foglalkozást és rájuk nem értelmezhető a társadalmi struktúrában elfoglalt hely mint a társadalmi réteghez tartozás meghatározó jegye. Társadalmi státusukat egyértelműen a férjnek vagy a család más kereső tagjainak a munkamegosztásban elfoglalt helye határozza meg (10. táblázat). Ez a tényező azonban még azoknak a nőknek az esetében sem hanyagolható el, akik önálló kereső foglalkozást folytatnak. Ilyen esetekben legtöbbször a férjnek a munkamegosztásban elfoglalt helye az, ami meghatározza a család s vele együtt a kereső feleség társadalmi státusát is.

9. TÁBLÁZAT

*A népesség nemek szerint: a nemek aránya 1869–1960
(Az 1960. évi népszámlálási adatok alapján)*

Év	A népesség száma	Ebből		1000 férfire jutó nő	Férfi	Nő
		férfi	nő		a népesség százalékában	
1869	5 011 310	2 482 090	2 529 120	1 019	49,5	50,5
1880	5 329 191	2 618 954	2 710 237	1 035	49,1	50,9
1890	6 009 351	2 965 069	3 044 282	1 027	49,3	50,7
1900	6 854 415	3 418 016	3 436 399	1 005	49,9	50,1
1910	7 612 114	3 792 344	3 819 770	1 007	49,8	50,2
1920	7 986 875	3 874 111	4 112 764	1 062	48,5	51,5
1930	8 685 109	4 248 452	4 436 657	1 044	48,9	51,5
1941	9 316 074	4 560 875	4 755 199	1 043	49,0	51,0
1949	9 204 799	4 423 420	4 781 379	1 081	48,1	51,9
1960	9 961 044	4 804 043	5 157 001	1 073	48,2	51,8

Mindezzel természetesen korántsem zárult le azoknak a jegyeknek a sora, amelyek az emberek között különbséget okoznak vagy jeleznek. Annak, aki a társadalmat valamilyen

*A kereső és eltartott nők számának alakulása
(Az 1960. évi népszámlálás adatai alapján)*

Év	A női népesség száma	Ebből		Női keresők a nők szá- zalékában	Női keresők az összes keresők százalékában
		kereső	eltartott		
1930	4 436 657	1 066 122	3 370 535	24,0	26,7
1941	4 755 199	1 252 599	3 502 600	26,3	27,8
1949	4 781 379	1 329 287	3 452 092	27,8	30,1
1960	5 157 001	1 917 500	3 241 200	37,2	36,2

meghatározott céllal vizsgálni akarja, újabb és újabb megkülönböztetésre szolgáló tipológiákat kell kidolgoznia (például kulturális ízlés, életmód, világnézet stb.), ezeket azonban — bármennyire függetlennek tűnjenek is az első pillanatban — történelmileg a társadalmi struktúra és a benne lezajló változások határozzák meg.

A szociológus ösztönösen is társadalmi struktúrában gondolkodik; ezt teszi akkor, amikor az emberek egy meghatározott csoportját választja vizsgálata tárgyául, és akkor is, amikor megállapítja, hogy milyen jegyek alapján alakítja ki az egyes alcsoportokat, amelyek között azután keresi a különbségeket, illetve amelyeknek az egyes történelmi események formálásában különös szerepet tulajdonít.

A SZOCIALISTA TÁRSADALOM STRUKTÚRÁJÁNAK MATEMATIKAI MODELLJE ÉS A TÁRSADALMI MOBILITÁS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Bonyolult-e az előzőek szerint felépített társadalmi modell? Feltétlenül az, de a társadalmi valóság feltárása megköveteli a túlzott leegyszerűsítés elkerülését, s ugyanakkor a matematikai ismeretek bővülése lehetővé is teszi, hogy egyre bonyolultabb összefüggéseket tudjunk logikailag leírni és megérteni. A matematikai modell itt úgy lép fel, mint segédeszköz a társadalmi struktúra bonyolult problémáinak a megértéséhez. Ilyen értelemben vetem fel a következő néhány gondolatot.

Az általam használt társadalmi struktúra tulajdonképpen az „ n ” dimenziójú tér, ahol „ n ” azoknak a kritériumoknak a száma, amelyek mint társadalmi rétegeképző jegyek a társadalmi struktúrában vagy szélesebben a társadalmi differenciációban figyelembe jöhetnek (II. táblázat).

Nemcsak a kritériumok, de az egy-egy kritériumhoz tartozó csoportok száma (m) sem tekinthető kötöttnek, és mindig a társadalomvizsgálat szempontjai döntenek el nemcsak azt, hogy milyen kritériumokat kell mint rétegeképző jegyeket számításba venni, hanem az egyes ismérvek alapján kialakítható csoportok számát is.

Ha a matematika nyelvén akarjuk magunkat kifejezni, a következőket mondhatjuk: minden esetben azt keressük, hogy milyen rácspontok azok, amelyek lehetőséget adnak a vizsgált társadalmi jelenségek megértéséhez, vagyis milyen ismérvek megegyezése mutat bizonyos mértékig önálló sajátosságokkal rendelkező társadalmi réteg létezésére. Egy-egy jelentős rácspont kialakításához — egy bizonyos társadalmi réteg viszony-

A szocialista társadalom struktúrájának matematikai modellje

Független változók	[tulajdonviszony munkamegosztásban elfoglalt hely népgazdasági ág	a_1 a_2 a_3	$a_{11}, a_{12} \dots a_{1m_1}$ $a_{21}, a_{22} \dots a_{2m_2}$ $a_{31}, a_{32} \dots a_{3m_3}$	A társadalmi struktúra	A társadalmi differenciáció
A társadalmi struktúra kiegészítő változói	[lakóhely műveltségi szint	a_4 a_5	$a_{41}, a_{42} \dots a_{4m_4}$ $a_{51}, a_{52} \dots a_{5m_5}$		
A társadalmi struktúra függő változói	[kereset társadalmi presztízs	a_6 a_7	$a_{61}, a_{62} \dots a_{6m_6}$ rangskála		
Demográfiai jegyek	[kor nemek	a_8 a_9	$a_{81}, a_{82} \dots a_{8m_8}$ $a_{91}, a_{92} \dots a_{9m_9}$		
Kulturális különbségek	[irodalmi ízlés	a_{10}	$a_{10,1}, a_{10,2} \dots a_{10,m_{10}}$		
jegyei	[.				
Egyéb jegyek	[.				
	[.	a_n	$a_{n1}, a_{n2} \dots a_{nm_n}$		

lagos önállósága felismeréséhez, illetve elismeréséhez — korántsem szükséges, hogy az az „n” ismérv minden elemére meghatározott értékkel bírjon. Ez az empirikus álláspont csak a tények összefüggéseinek elhomályosítására lehet alkalmas, de megértésükhöz nem szolgálhat megfelelő támpontul. Mindig meg kell különböztetnünk, illetve ki kell választanunk azokat az ismérveket, amelyek elsődlegesen jönnek számításba, és a szó szoros értelmében maguk alá gyűrik. lényegtelenné törpítik a többit. Tudnunk kell tehát azt, hogy nagyszámú ismérv van ugyan, de ezek nem egyenlő súllyal esnek latba. A társadalmi jelenség megértése mindenekelőtt a lényeges és a lényegtelen vonások megkülönböztetését követeli meg.

A társadalmi struktúra kiépítésénél két végllettel kell szembe- szállnunk, az egyik a csoportosítási kritériumok jelentőségét semmibe veszi, és ezzel ignorálja a társadalmi valóságot, a másikban a csoportosítási kritériumok eluralkodnak, és maguk alá gyűrik a társadalmi valóságot.

A FALVAK TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJÁBAN BEKÖVETKEZETT FONTOSABB VÁLTOZÁSOKRÓL

A mai magyar falu struktúrájának szociológiai megközelítése különösen bonyolult problémákat vet fel és kitűnő alkalmat szolgáltat az előzőekben kifejtett elméleti kiindulópontok gyakorlati alkalmazására s egyben szemléltetésére.

A faluszociológiának hazánkban nagy és haladó tradíciói vannak. A polgári radikális mozgalom képviselői már az első világháború előtt a szociológia módszeréhez fordultak, hogy leleplezzék a hivatalos köröknek a nemzet egységéről mestersegesen kialakított illuzionista eszmekörét, s szétzúzzák a „nemesi nemzet” létezéséről hirdetett illúziókat. A két világháború között az ún. falukutató írók a szociológia, illetve közelebbről a szociográfia módszerével igyekeztek reális társadalomszemléletet kialakítani, s szembeállítani ezt a fasizáló uralkodó osztály eszméivel.

Mi, akik most, évtizedek múltán folytatjuk a falu társadalomkutatását, alapjában megváltozott társadalmi helyzetben tesszük ezt. A tekintetben azonban nincs változás, hogy a szociológiai kutatásoknak a mi viszonyaink között is rendkívül fontos területe a falu társadalma. E kutatások eredményei mind az elmélet, mind a gyakorlat számára igen hasznosak lehetnek, mert hiszen az ország lakosságának több mint 60%-a falvakban és tanyákon lakik, és az aktív keresőknek több, mint egyharmada még a mezőgazdaságban dolgozik. Ugyanakkor a közelmúltban éppen itt zajlottak le, sőt a jelenben is itt zajlanak le a legmélyrehatóbb és a legösszetettebb társadalmi változások.

A régi faluszociográfiai írások legtöbbször azt hangsúlyozták, hogy a falu struktúrája homogénabb, mint a városé. Valóban: a feudális falu, de bizonyos tekintetben még a múlt század faluja is egyszerűbb társadalmi alakulat volt, mint a város. Ma azonban már egészen más a helyzet: a város sok tekintetben homogénabb társadalmi képletté lett, mint a falu.¹

A mai magyar falu társadalmi életére három egymással rendkívül szoros kölcsönhatásban levő nagy társadalmi folyamat gyakorol hatást:

a) a mezőgazdaság szocialista átszervezése, illetve a szocialista tulajdon- és munkaviszonyok továbbfejlesztése, ami gyökeresen megváltoztatta a falvak lakosságának a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetét;

b) az ország iparosítása, mégpedig kettős értelemben: részint azzal, hogy a lakosoknak egyre nagyobb része kapcsolódik be az ipari termelésbe, részint pedig azzal, hogy megnövekednek a mezőgazdasági termelésnek az ipari termeléshez hasonló sajátosságai;

c) az urbanizáció, ami részint a városi életmód elterjedését, részint pedig a falvakban lakók, de városban dolgozók sajátos rétegének a kialakulását jelenti.

A szociológiai irodalomban ezeknek a változásoknak a mibenléte többé-kevésbé tisztázott. Nem gondoltuk azonban végig, és még nem eléggé tártuk fel, hogy ezeknek az alapvető folyamatoknak milyen a hatása a társadalmi élet különböző vonatkozásaira, mindenekelőtt a falu társadalmi struktúrájára.

Mielőtt e kérdéseket — legalábbis mozaikszerűen — megkísérelnénk felvázolni, közelebbről meg kell határoznunk a falu-, illetve az agrárszociológia kereteit.

¹ A magyar faluban bekövetkezett társadalmi változásokat foglalja össze Erdei Ferenc *A magyar faluról* c. tanulmánykötetben megjelent érdekes munkájában. (Bp. 1963.)

Magától értetődően különbséget kell tenni a falu társadalma és a szorosabban vett mezőgazdasági lakosság szociológiai vizsgálata között. Ez a két fogalom — a falusi lakosság és a mezőgazdasági népesség — szorosan kapcsolódik ugyan, sőt bizonyos mértékig fedi is egymást, azonosításuk mégis súlyos hibához vezet. A falvak társadalma ma már erősen heterogén, s benne a falusi munkás-alkalmazotti népességnek egyre nagyobb a súlya — nemcsak számarányát tekintve, hanem a falun uralkodó tudati viszonyok, az értékrendszer, a magatartásnormák, az erkölcs stb. kialakításában is. A faluszociológia ma már nem lehet kizárólag agrár- vagy paraszt-szociológia.

A falu társadalmi struktúrájának vizsgálatánál mindenekelőtt azt kell figyelembe vennünk, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése gyökerében megváltoztatta, átformálta a falusi gazdasági viszonyok és ezeken belül a munkaviszonyok egész rendszerét.

Ha eltekintünk a létszámukat tekintve lényegtelen szerepet játszó egyénileg dolgozó parasztoktól, a mezőgazdasági munkának három alaptípusát különböztethetjük meg:

a) a termelőszövetkezeti munka, amelyet a termelőszövetkezeti tagok vagy családtagjaik a közös gazdaság jövedelméből való részesedésért a termelőszövetkezetben végeznek;

b) az állami mezőgazdasági üzemekben végzett munka, amelyet állami vagy tanácsi kezelésben és tulajdonban levő, mezőgazdasági termelést folytató vagy azt közvetlenül segítő üzemekben (állami gazdaságokban, erdőgazdaságokban, gépállomásokon, mezőgazdasági szakvállalatoknál és közvetlenül mezőgazdasági termelést folytató üzemekben — tangazdaságokban, kísérleti gazdaságban stb.) munkabér ellenében végeznek;

c) a háztáji gazdaságban végzett munka, amelyet a termelőmunka közvetlenül mutatózkodó eredményeiért, árutermelés

vagy személyes fogyasztás céljából egyéni tulajdonban vagy használatban levő kisegítő jellegű gazdaságokban elsősorban mezőgazdasági tevékenységet folytató családok végznek.

A falusi társadalmi struktúra vizsgálatához meg kell határozni a termelőszövetkezetekben és az állami mezőgazdasági üzemekben, a háztáji gazdaságokban végzett munka közötti arányt, ami még leginkább a létszámadatok segítségével közelíthető meg. A KSH 1962. január elsejei adatai szerint a termelőszövetkezeti tagok száma 898 000, a segítő családtagok száma 113 400, a csak a háztájiban segítő és a közös munkában részt nem vevő családtagok száma 216 700. A mezőgazdaság állami szektorában 290 500 fő dolgozik.

Kimunkálható a mezőgazdasági keresők arányának a termelőerők állapota által meghatározott optimális mértéke. Az egyik legfontosabb faluszociológiai kérdés annak a vizsgálata, hogy vajon az objektív szükséglettel összhangban van-e a mezőgazdasági lakosság szubjektív törekvése a mezőgazdaságban maradásra, illetve a mezőgazdaságon kívüli munkavállalásra. Több irányú tapasztalat szerint ma Magyarországon nagyobb a szándék a mezőgazdaságon kívüli munkavállalásra, mint ahogyan ezt a társadalmi munkamegosztás jelenleg megkívánná. Ez a probléma további vizsgálatokat követel meg, s mindenekelőtt azoknak a motívumoknak a feltárására van szükség, amelyek a mezőgazdasági lakosság különböző rétegeiben kiváltják a mezőgazdaságon kívüli munkavállalási szándékot.

Már ma is sok olyan adattal rendelkezünk, amelyek támaszpontul szolgálhatnak az előzőekben felvetett motívumok vizsgálatához. Következtetéseink kialakításához többek között összehasonlíthatjuk a termelőszövetkezeti családok kereső családtagjainak a foglalkozás megoszlása szerinti és a termelőszövetkezeti részesedés nagysága szerinti statisztikáit.

A keresőképes népesség megoszlása a termelőszövetkezetek jövedelme szerint

A szövetkezetek csoportjai az egy tagra jutó részesedés szerint forintban	A keresőképes népesség százalékos megoszlása					
	szövetkezeti tag	munkás-alkalmazott	egyéb kereső	segítő családtag	elt. keresőképes családtag	összesen
3000-nél kevesebb	52,2	17,1	5,1	17,7	7,9	100,0
3001 — 4000	51,0	16,1	5,3	20,6	7,0	100,0
4001 — 6000	50,8	15,0	4,4	23,8	6,0	100,0
6001 — 7000	52,0	14,2	3,8	24,3	5,7	100,0
7001 — 8000	50,8	12,8	4,3	26,7	5,4	100,0
8001 — 9000	49,4	13,6	4,1	27,4	5,5	100,0
9001 — 10 000	51,1	12,0	3,2	28,2	5,5	100,0
10 001 — 11 000	47,5	13,2	3,6	29,6	6,1	100,0
11 001-nél több	48,5	13,1	4,9	28,9	4,6	100,0

Az egy tagra nagyobb jövedelmet osztó szövetkezetekhez tartozó családokban — a kereső népességen belül — kisebb a munkás-alkalmazottak, valamint az eltartott keresőképes családtagok arányszáma, és jóval nagyobb a segítő családtagoké.

A közölt megoszlás egyben azt is mutatja, hogy az anyagi körülmények jelentősen közrejátszanak a mezőgazdaságon kívüli munkavállalásban. Hiba lenne azonban csak ezt az egy vonatkozást látni. A szövetkezeti falvakban — a régi faluhoz képest — gyökeresen megváltoztak a mezőgazdaságon belüli vagy kívüli munkavállalás lehetőségei és motivációi. A szövetkezet megteremtette az azelőtt saját földdel rendelkező paraszt-ság viszonylag szabad munkavállalási lehetőségét.

A falu társadalmi helyzetének jellemzésére rendkívül fontos és érdekes adalékul szolgál a termelőszövetkezeti családok

13. TÁBLÁZAT

A termelőszövetkezeti családok keresőinek megoszlása százaléklában életkoruk és munkaviszonyuk jellege szerint

Korcsoport	Szövetkezeti tagok			Munkás-alkalmazottak			Egyéb keresők			Segítő családtagok és eltartott keresőképések		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
14 éves és fiatalabb	—	—	—	0,1	0,1	0,1	2,6	3,6	2,9	2,4	0,3	0,5
15—20	2,3	3,6	2,7	19,2	45,8	24,6	47,0	43,5	45,8	58,7	11,5	16,4
21—30	7,4	9,4	8,2	29,2	31,5	29,7	14,6	13,4	14,2	17,1	13,1	13,6
31—40	15,0	19,5	16,6	24,0	13,1	21,8	5,8	10,1	7,3	8,3	17,1	16,2
41—50	17,5	18,0	17,7	15,8	6,3	13,8	5,7	5,1	5,5	4,3	20,3	18,7
51—60	27,6	18,5	24,3	10,2	3,0	8,8	8,2	6,1	7,5	5,3	27,1	24,8
60 évnél idősebb	30,2	31,0	30,5	1,5	0,2	1,2	16,1	18,2	16,8	3,9	10,6	9,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

14. TÁBLÁZAT

A szövetkezeti dolgozók kor szerinti megoszlása százalékban

Kor	Szövetkezeti tag			Szövetkezeti családtag (munkaképes)*		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
—20	1,4	1,8	1,5	53,4	9,8	14,5
21—39	19,3	18,6	19,0	24,1	30,7	30,0
40—59	36,3	23,7	31,3	11,8	33,4	31,1
60—65	10,7	8,1	9,7	5,0	12,6	11,8
65—	7,1	9,4	8,0	5,7	13,5	12,6
Nyugdíjas és járadékos**	25,2	38,4	30,5	—	—	—
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* A szövetkezeti családokban élő olyan munkaképes családtagok, akik máshol nincsenek munkaviszonyban.

** Öregségi és rokkantsági járadékos együtt.

(A fenti adatok 1964. december 31-ére, 60 mezőgazdasági tsz-re vonatkoznak.)

keresőinek életkor és munkaviszonyuk jellege szerinti megoszlása. (13. táblázat.)

A közölt adatokból nagyon egyértelmű következtetések vonhatók le. A munkásoknak és az egyéb keresőknek több mint 50%-a harminc éven aluli, a szövetkezeti tagoknak viszont több mint 50%-a 50 évesnél korosabb. Az iparosodás tehát döntően az ifjúság munkássá vagy egyéb keresővé válása útján következik be. Ez az adatsor lehetőséget ad reprodukciós számítások elvégzésére is, vagyis annak a megállapítására, hogy hosszabb idő múltán, ha a jelenlegi fejlődés alapvető trendjéből indulunk ki, milyen korösszetételű és létszámú mezőgazdasági lakosság kialakulására számíthatunk.

Vizsgáljuk meg mindezek után, hogy a mai magyar falvakban milyen fontosabb társadalmi rétegeket különböztethetünk meg.

A falusi lakosságnak a leghomogénebb rétegét a termelőszövetkezetek fizikai dolgozói alkotják, akiknek az életkörülményeiben az előző állapothoz képest a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a termelőszövetkezetek kialakítása nagyfokú integrálódást eredményezett. Több adatfelvétel igazolja, hogy a régi társadalmi státus (gazdag-, közép-, kisparaszt vagy mezőgazdasági munkás) nem idéz elő lényeges különbséget a tagság munkához való viszonyában. A KSH 1961. évi termelőszövetkezeti reprezentatív felvételének adatai szerint a régi társadalmi státus nem okoz szignifikáns különbséget az egy főre jutó munkaegységek számában.

15. TÁBLÁZAT

Az egy szövetkezeti tagra és segítő családtagra jutó munkaegység

A család által bevitt földterület					Átlag
3 kat. h-nál kevesebb	3-5	5-8	8-15	15 kat. h-nál több	
	kat. hold				
178	140	155	161	165	163

De vajon teljesen eltűntek-e a régi társadalmi státus alapján kialakult előítéletek, életmódbeli különbségek is? Vizsgálataink azt igazolják, hogy ezek tovább élnek ugyan, de egyre kisebb lesz a hatásuk, s inkább az idősebb generációk esetében figyelhetők meg, és csak nagyon alacsony hatásfokkal „örökíthetők” át az újabb nemzedékre.

A régi társadalmi státusból származó ellentétek fennmaradását sok tényező támogatja. Ilyen lehet az anyagi okok mellett többek között:

a) a termelőszövetkezet vagy a község vezetőségének egy társadalmi rétegből származása, ami a más rétegekből származottakban a kiszorítottság érzetét keltheti;

b) a kulturális szint különbözősége, ami csak fokozatosan és hosszabb idő alatt tűnik el.

A termelőszövetkezeteken belül - amelynek tagjai tulajdonviszonyuk szerint egyenlőek — a munkamegosztásban elfoglalt hely jelentős differenciációt hoz létre. Ez mindenekelőtt a fizikai dolgozókat és a szövetkezeti igazgatásban résztvevőket különíti el, ez utóbbiak társadalmi státusukat tekintve közel azonos helyzetben vannak, mint a termelőszövetkezeteken kívül hasonló munkakörben dolgozók.

A munkamegosztásban elfoglalt hely szerinti differenciálódás egyre határozottabban jelentkezik a fizikai dolgozók között is, ahol három tipikus csoport kialakulása figyelhető meg:

a) a szakmunkásoké (szerelők, traktoristák, kertészek stb.), akiknek a helyzete úgyszintén nagyon hasonlít az állami vállalatok szakmunkásaiéhoz;

b) nagyobb szakismeretet nem igénylő, de ugyanakkor állandó munkát adó munkakörökben dolgozók (pl. az állattenyésztésben foglalkoztatottak nagy része), akiknek a helyzetét még leginkább az ipar betanított dolgozóihoz tudnám hasonlítani;

c) a közös munkában nem állandó jelleggel résztvevők (a növénytermelés kézimunkásainak nagy része), akik a szövetkezetek többségében családi munkaszervezetben dolgoznak.

E csoportok között anyagi érdekeik tekintetében éppen úgy, mint a gondolkodásban és az életmódban jelentős különbségek figyelhetők meg.

A termelőszövetkezetek fizikai dolgozóinak a helyzete nagyon hasonló az állami mezőgazdasági üzemekben ugyan-csak fizikai munkát végzőkéhez — bár tulajdonviszonyaik különböznek. Ez azt igazolja, hogy a mi viszonyaink között ma a falu társadalmi struktúrájában is a tulajdonviszonyok helyére mint legfontosabb független tényező a munkamegosztásban elfoglalt hely lépett.

A társadalmi szektor jellege alapján lehet megkülönböztetni a falu kereső lakosságának harmadik nagy csoportját, az ipari és a szolgáltató szektor fizikai dolgozóit, akik sajátos szerepet játszanak a falvakban lezajló urbanizációs folyamatban. Közöttük társadalmilag — ha a munkamegosztásban elfoglalt helyük azonos — nincs jelentős különbség aszerint, hogy állami vállalatokban vagy ipari és szolgáltató szövetkezetekben dolgoznak, annál fontosabb azonban az, hogy munkahelyük a faluban van-e vagy a falun kívülre esik. Ez utóbbiak életkörülményei sokszor nagyon nehezek, különösen akkor, ha munkahelyük messzire esik falujuktól és ezért az utazási idő jelentősen lecsökkenti szabad idejüket. A problémát növeli, hogy a magyar ipar lokálisan erősen centralizált, az ipari termékek több mint 50 százalékát Budapesten állítják elő.

A falu negyedik jelentős — s egyben leginkább heterogén — társadalmi csoportját alkotják a termelőszövetkezeten kívüli nem fizikai munkát végzők, a falusi értelmiségiek s az adminisztrációban dolgozók, akiknek a száma nagyon gyorsan nő.

Ez a réteg veszi át leggyorsabban a városi szokásokat, rá gyakorol legnagyobb hatást a város vonzóereje is, aminek következtében a falvakban sok értelmiségi szakmában (orvos, tanító, agronómus stb.) munkaerőhiány mutatkozik.

A mai falu ötödik társadalmi rétegét a kisiparosok alkotják. Számarányuk az utóbbi években nagyfokú állandóságot mutat: a falvakban kereken hatvanezer kisiparos dolgozik. Jelentős részük — mert munkaerejük nincs teljesen lekötve — a mezőgazdaságban is dolgozik. Rendszerint kisebb földterülettel, kerttel, szőlővel vagy gyümölcsösssel is rendelkeznek.

A falu társadalmi struktúrájának meghatározásánál egyre nehezebb a családot alapul venni, mert a falvakban már eddig is rendkívüli mértékben lecsökkent a homogén családok száma.

Elvileg természetesen kiindulhatnánk a családfő társadalmi helyzetéből, mint ahogyan ez a legtöbbször a statisztikai gya-

korlatban történik, ez azonban korántsem volna kielégítő megoldás, nemcsak azért, mert a családfő fogalmát sokszor nehéz meghatározni, hanem azért is, mert a mai falvakban a család-jellegét (fő jövedelemforrását, életmódját) nagyon gyakran nem a családfő társadalmi helye, hanem a többi kereső család-tag társadalmi státusa szabja meg.

Külön kérdés a háztáji munkának mint társadalmi rétegalkotó tényezőnek a megítélése. Közismert dolog, hogy a háztáji gazdaság nagyon jelentős szerepet játszik a mezőgazdasági termelésben, s a mezőgazdasági termelés fejlesztésében is nagyon fontos funkciókat tölt be. A falusi családok között jelentős különbségek vannak aszerint, hogy milyen jellegű a háztáji gazdaságuk — árutermelő, önellátásra berendezett stb.

A falu társadalmi struktúrájában azonban a háztáji gazdaság jellege az esetek többségében mégis függő változó, a család önálló keresettel bíró tagjainak társadalmi státusától függ. A falusi családokban vannak olyanok is, akik önálló keresettel nem rendelkeznek, hanem a háztáji gazdaságban dolgoznak, ezek azonban — véleményem szerint — nem alkotnak önálló társadalmi réteget, társadalmi helyüket a család kereső tagjai munkájának a jellege dönti el.

A falusi családok heterogenitását legjobban az az adat jellemzi, amely szerint országunkban a kettős jövedelemmel (munkabérrrel és paraszti jövedelemmel) rendelkező lakosság száma eléri a 2 milliót, s alig kisebb, mint a kizárólag mezőgazdasági jövedelemből élő családok tagjaié (2,2 millió).

A keresők megoszlása az egyes falvakban munkájuk jellege alapján nagy szóródást mutat aszerint, hogy alapjövedelmük munkás-alkalmazotti jellegű foglalkozásból, termelőszövetkezeti részesedésből vagy kettős jövedelemből származik-e.

Az iparosodásnak a társadalmi struktúrára gyakorolt hatását leginkább a munkásoknak és alkalmazottaknak az össznépeségen belüli számaránya mutatja. 1949-től 1962-ig a munkás- és

alkalmazotti népesség országos számaránya 46 százalékról kerekén 70 százalékra növekedett, és ez a gyarapodás túlnyomórészt a paraszti népesség köréből került ki.

A KSH számításai szerint azoknak a száma, akik 1949 és 1962 között a parasztságból a munkás-alkalmazotti népességbe kerültek át, 1,3—1,5 millió között mozog. Jelentős részük azonban továbbra is falun él, de alapjövedelmük bérjellegű kereset.

Ma a kereső lakosságnak a mezőgazdaság és a többi népgazdasági ág közötti megoszlása szerint a községek, illetve a külterületek három alaptípusát különböztetjük meg:

1. Az iparosodott falvakat,² vagyis olyan településeket, ahol az összes keresők többsége, több mint 50 százaléka, nem mezőgazdasági foglalkozású.

2. Az iparosodó falvakat, ahol a keresők többsége a mezőgazdaságban dolgozik, arányuk nem kisebb azonban, mint az összes keresők 50 százaléka, de nem is több mint 75 százaléka, s mellettük már számottevő réteget alkotnak a bérből és keresetből élők.

3. A paraszti jellegű, tradicionális falvakat, ahol a keresőknek még túlnyomó többségét, több mint 75 százalékát a mezőgazdaságban foglalkoztatottak teszik ki.

Ez a csoportosítás természetesen a falvaknak nem egyetlen lehetséges tipizálása, mert a mezőgazdasági termelés jellege, az urbanizáltság foka, a lakosság kulturális színvonala, továbbá múltbeli struktúrája alapján különféle más csoportosítások is elképzelhetők és használatosak is. Ha azonban a társadalmi struktúrát vizsgáljuk, a keresők munkaviszonyának a jellege szerinti csoportosítás az alapvető.

² Ez a megkülönböztetés kizárólag a társadalmi szektorok dimenziójában történt és korántsem jellemzi egyértelműen a falvak urbanizáltságának a fokát.

Az 1960-as népszámlálás alapján csoportosítottani Zala megye községeit, amely megye egyike az ország legkevésbé iparosodott és városiasodott területeinek. (16. táblázat.)

16. TÁBLÁZAT

Zala megye községeinek csoportosítása a kereső lakosság munkaviszonya szerint

Járás	Iparosodott	Iparosodó	Tradicionálisan mezőgazdasági	Összesen
Lenti	1	25	29	55
Letenyei	4	22	5	31
Nagykanizsai	—	20	33	53
Zalaegerszegi	7	44	34	85
Zalaszentgróti	1	18	14	33
Összesen:	13	129	115	257

Ez a felosztás arra mutat, hogy a kifejezetten iparosodott falu Zala megyében ma még kisszámú, az iparosodó falvak száma azonban már meghaladja a mezőgazdasági jellegű falvakét.

Természetesen egész más a helyzet ebből a szempontból az ország iparosodott területein, például Pest megyében, ahol már a tradicionálisan mezőgazdasági falvak kerültek kisebbségbe. (17. táblázat.)

Az iparosodás a falu társadalmi életének minden területén nagyon lényeges változásokat okoz nem utolsósorban azért, hogy a mezőgazdasági üzemekben, az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben is az iparban meglevőkhöz hasonló munkaköröket és munkakörülményeket alakít ki.

Hasonló értelemben beszélhetünk az iparosodással párhuz-

Pest megye járásainak csoportosítása a kereső lakosság munkaviszonya szerint

Járás	Iparosodott	Iparosodó	Tradicionálisan mezőgazdasági	Összesen
Aszódi	8	7	—	15
Budai	24	1	—	25
Ceglédi	3	2	6	11
Dabasi	6	9	2	17
Gödöllői	11	2	—	13
Monori	14	4	—	18
Nagykátai	7	5	3	15
Ráckevei	13	6	—	19
Szentendrei	13	—	—	13
Szobi	7	8	2	17
Váci	16	4	—	20
Összesen:	122	48	13	183

mosan a mindennapi tudatban és az életmódban lezajló folyamatról, a városiasodásról, az urbanizálódásról, amelynek legfőbb hordozói:

- a városba járó munkások;
- a falusi értelmiségiek;
- az egyre hatékonyabbá váló hírközlő eszközök (televízió, rádió, újságok stb.).

Az iparosodás és a városiasodás is alapvetően a haladást szolgálja, de ugyanakkor sok súlyos emberi problémát is vetít a szociológiai vizsgálatokat végzők elé.

Minden társadalmi fejlődéssel — az iparosodással és a városiasodással is — nehézségek, megrázkódtatások, konfliktusok járnak együtt. A faluban ebből a szempontból ma a legkritikusabb problémákkal a családi viszonyokban találkozhatunk.

A tulajdonviszonyok szocialista átalakítása, az iparosodás és az urbanizálódás hatására a család funkciói is lényegesen megváltoztak. A régi falu mezőgazdaságában a család alapvető termelési egység volt és az egyik legfontosabb feladata éppen a mezőgazdasági termelési tevékenység volt. A családon mint termelési egységen belül alakult ki a családtagok közötti munkamegosztás, s az egyes részmunkák ebben az intézményi keretben egészítették ki egymást. A család termelői funkciója a mai magyar faluban a háztáji gazdaság vonatkozásában maradt fenn — és a termelőszövetkezetek azon munkáinál, amelyeket családi munkaszervezetben végeznek el. A család ezekben a vonatkozásokban továbbra is termelési egység. A falusi családok fő jövedelmi forrása azonban már a család gazdasági keretein kívül végzett munka; következésképpen a termelői funkció háttérbe szorul, s egyéb funkció — elsősorban a közös fogyasztás — kerül előtérbe.

Jellegzetes változás a faluban a háromgenerációs családforma arányának csökkenése, s ezzel egyidejűleg az egy- és kétgenerációs családok számarányának jelentős megnövekedése, ami az egyik szembeötlő sajátossága a falu mai társadalmi struktúrájának.

A családi viszonyok megváltozásának nagyon sok más kísérő jelenségét is tapasztalhatjuk. Közülük egyesek a családi összetartás és a családon belüli harmónia szempontjából pozitívak (ilyen például a földínség okozta gyűlölködés megszűnése), mások pedig negatívak. Aligha lehet kétséges például az, hogy a falusi családok funkciójának és a családi viszonyoknak a megváltozása erősen közrejátszott mind a népességszaporulat csökkenésében, mind a válások számának növekedésében. A falvakban az élveszületési arányszám az 1920-as évek eleji 34—35-ről az 1960-as évek elejére 15 alá süllyedt (bár még így is sokkal magasabb, mint a városokban),

ugyanezen idő alatt a válások száma a falvakban közel meg-háromszorozódott.

A falu közösségi életében nagy szerepe van a szomszédsági kapcsolatnak, amelyet leginkább a gyári munkahelyi kollektívák rokonszenv- és ellenszenv-kapcsolatainak rendszeréhez hasonlíthatunk. Az egyéni gazdaság viszonyai között ebben a kapcsolódási rendszerben alakultak ki a kollektív munka kezdeti formái (közös behordás, vetés stb.). Ez a szomszédsági rendszer — amelynek még vannak gyökerei — a szövetkezeten belül is jelentékeny tényező, s ha a munkacsoportok szervezésekor figyelembe vesszük, erőttöbbletet adhat. Megfigyelhető azonban a szomszédsági viszonyok jelentőségének számottevő csökkenése, ami az urbanizálódásnak egyik fontos jelentkezési formája.

A falu társadalmi életében bekövetkező változások annyira sokrétűek s annyira összetettek, hogy egy-egy szociológiai vonatkozás kutatása — például a vallási vagy a szomszédsági viszonyoké — nem ígér megfelelő credményt. A komplexitást nélkülöző módszer szükségszerűen egyoldalúsághoz vezet, és ily módon a szociológiai kutatás a falu életéről nem adhat valamennyire is kielégítő társadalomképet.

Ilyen megfontolásokból kiindulva az MTA Szociológiai Kutató Csoportja irányításával, különböző más intézményben dolgozó szociológiai kutatók bevonásával a gyöngyösi járás három községében (Gyöngyössolymos, Gyöngyöstarján és Nagyfüged) — amelyek az iparosodás különböző fokán állnak — komplex szociológiai kutatás kezdődött. Az előbbieken már említett indokok — nagyfokú társadalmi heterogenitás — miatt eltértünk a népszámláláskor, illetve általában a statisztikában szokásos módszertől, s a családokat nem a családfő foglalkozási viszonya alapján osztályoztuk, hanem a 16 évnél idősebb tagjaik foglalkozási viszonya szerint. Ilyen alapon azután a következő főbb családtípusokat különböztettük meg:

- I. Homogén családok
  1. Termelőszövetkezeti családok
  2. Ipari munkás-családok
  3. Értelmiségi családok
  4. Kereső nélküli nyugdíjas családok
- II. Heterogén családok
  5. Termelőszövetkezeti és ipari munkás-családok
  6. Termelőszövetkezeti és értelmiségi családok
  7. Ipari munkás- és értelmiségi családok
- III. 8. Egyéb családok

1963 nyarán általános statisztikai áttekintést készítettünk az említett három falu társadalmi szerkezetéről, ami a véletlenszerűen kiválasztott rétegezett minta alapjául szolgált. (18. táblázat.)

A komplex kutatás egyik legfontosabb célja az, hogy a kiválasztott minta segítségével minden fontosabb összefüggésben feltárjuk az átrétegződés főbb tendenciáit. A vizsgálat a cél érdekében kiterjed a jövedelmi viszonyok és különösen a jövedelem-felhasználás különbözőségének megállapítására és az életmódbeli különbségek rögzítésére. Több kutató foglalkozik a falvak munkaviszonyainak vizsgálatával, és ezen belül is mindenekelőtt azzal a kérdéssel hogy a falu lakosságának különböző rétegei hogyan vesznek részt a termelőszövetkezeten belül kialakuló munkamegosztásban, milyen a viszonyuk a munka különböző fajtáihoz (közös termelőszövetkezeti munka, háztáji munka, bérért végzett ipari munka stb.) és a különböző munkafeladatokhoz, illetve munkakörökhöz. A vizsgálatnak fontos része a falusi lakosság kulturális ízlésének kutatása (közelebbről az irodalmi, a zenei, a képzőművészeti ízlése); ebben a munkában a Szociológiai Kutató Csoporton kívül elsősorban a Művelődésügyi Minisztérium Népművelési Intézetének munkatársai vesznek részt. A falusi öregek helyzetének a vizsgálata is — az előzőekben kifejtettek alapján — érdeklődésre tarthat számot. Adataink szerint a homogén

nyugdíjas családok száma viszonylag nagy. Ezek legtöbbször egygenerációs családok.

18. TÁBLÁZAT

A családok a keresők száma és társadalmi-foglalkozási összetétel szerint 1963-ban

	Gyöngyössolymos		Gyöngyöstarján		Nagyfüged	
	a családok					
	száma	százaléka	száma	százaléka	száma	százaléka
I. Homogén családok						
1. Tsz család	284	27,3	463	50,6	231	27,7
2. Bérből, fizetésből élő fizikai	228	21,9	41	4,4	225	27,0
3. Bérből, fizetésből élő szellemi	21	2,0	11	1,2	15	1,8
4. Kereső nélküli nyugdíjas	116	11,1	87	9,4	128	15,4
II. Heterogén családok						
5. Tsz és bérből, fizetésből élő fizikai	369	35,4	287	31,3	193	23,2
6. Tsz és bérből, fizetésből élő szellemi	2	0,2	1	0,2	6	0,8
7. Bérből és fizetésből élő fizikai és szellemi	1	0,1	1	0,2	9	1,3
III. 8. Egyéb	21	2,0	25	2,7	24	2,8
Összesen:	1042	100,0	916	100,0	831	100,0

Érdekességre tarthat számot a falvak politikai viszonyainak a vizsgálata, amely a következő kérdéseket veti fel: a falu párt- és társadalmi aktíváinak elhelyezkedése a falu társadalmi struktú-

rájában és viszonyuk a falusi társadalom különböző rétegeihez, a politikai tájékozódás folyamata és sajátosságai a kommunikációs rendszerben.

Az egyház-szociológiai vizsgálatokkal az említett falvakban működő katolikus egyházközségek funkcióinak, illetve az ezekben bekövetkező változásoknak a megállapítását tűztük ki célul, továbbá az egyházközségeknek a különböző társadalmi rétegekre gyakorolt hatását vizsgáltuk meg.

Mindezeknek a vizsgálatoknak az alapvető célja annak a megállapítása, hogy a mai magyar falvakban a társadalmi struktúrában elfoglalt hely különbözősége milyen mértékben határozza meg az emberek életmódját, gondolkodását, magatartásnormáit és mindezek következtében a tevékenységét.

Mindezzel, amit a szocialista társadalom struktúrájáról írtam, korántsem akarom azt a hitet kelteni, hogy ebben a társadalmi modellben valamiféle megkövült különbségek léteznének — s ahol csak lehetett, igyekeztem a ma még meglevő sajátosságok kiegyenlíthetőségének társadalmi-gazdasági feltételeire is rámutatni. A szocialista társadalmi berendezés minden lehetőséget megad arra, hogy a felvázolt társadalmi struktúrában az emberi humánus céljainak megfelelő fejlődés zavartalanul folytatódjék, illetve, hogy tovább erősödjék és szélesen kibontakozzék mindaz az egészséges tendencia, ami egy magasabb rendű társadalmi rendszer kialakulásához vezet, amelyben eltűnik a társadalmi strukturáltság s vele együtt a partikuláris szemléletmód és érdek.

Ezt szolgálja az ezekre a társadalmi-gazdasági alakulatokra már jelenleg is jellemző nagyméretű „nyitottság” — vagy más szóval kifejezve —, a társadalom különböző rétegei közötti nagyfokú mobilitás.

Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a mobilitást csak egy társadalmi-gazdasági rendszeren belül lehet értelmezni. Két egymástól minőségileg különböző társadalmi-gazdasági alakulat struktúrája is minőségileg különbözik egymástól. Köztük átrétegződésről beszélhetünk, vagyis a régi struktúra újba való átalakulásáról és nem mobilitásról. Erre tekintettel kell lennünk akkor is, ha két egymástól minőségileg különböző struktúra mobilitását kívánjuk összehasonlítani. A már kiala-

kult társadalmi-gazdasági alakulatokra — és így a szocializmusra is — a mobilitás foka nagyon fontos jellemző.

Társadalmi berendezésünkben egyre kevesebb akadály van annak, hogy egyes személyek képességüknek és készségeiknek megfelelően helyezkedjenek el a társadalmi munkamegosztásban. A társadalmi hely megváltoztatásának egy generáción belül is nagy lehetősége van, s még inkább adott ez a mai fiatalság számára. Erre mutat Magyarországon többek között az is, hogy 1965-ben, amikor az egyetemi felvételnél már semmiféle előnyt vagy hátrányt nem jelentett a szülők társadalmi helye, és amikor a felvételről a képességek és készségek alapos megvizsgálása alapján döntöttek, közel 50%-ban fizikai dolgozók gyermekei kerültek az egyetemekre. Már ez az egy szám is hűen tükrözi azt a hatalmas társadalmi változást, ami két évtized alatt országunkban végbement.

Mégis hiba lenne, ha nem látnánk ennek a kérdésnek a másik oldalát. Úgy, ahogyan eltűnnek a társadalom zártságának anyagi-gazdasági okai, mint az egészséges mozgást gátló tényező előtérbe lép az egyes társadalmi rétegek között a szakmák rangsorolásában — presztízisében — ma még meglevő különbség. Ez az értékelési különbség az, ami ma még gyermekek sorsának tönkretételére is képessé teszi az értelmiségi szülők egy részét, akik mindenáron arra törekszenek, hogy gyermekükből értelmiségi válják, még akkor is, ha képességei erre nem teszik alkalmassá, s fordított előjellel ez az, ami miatt sok munkásszülő a legkisebb erőfeszítést sem hajlandó tenni azért, hogy tehetséges gyermekéből értelmiségi legyen.

A szocialista társadalom fejlődéséhez szervesen hozzátartozik nemcsak az egyes társadalmi rétegek közötti ellentétek, hanem a szakmák értékelésében meglevő különbségek fokozatos leépülése is. Aligha lehet kétséges, hogy az egyes szakmákhoz — a munkamegosztásban elfoglalt különböző helyhez — kötődő társadalmi előítéletek fokozatosan eltűnnek társadal-

munkból. A ma még meglevő társadalmi különbségek leépülését viszont nem a jelenleg még létező és ható különbségek illuzionista elkendőzése szolgálja, hanem a feltárásuk.

A társadalmi struktúra problémáinak az ad időszerűséget, hogy az európai szocialista társadalmak nagy része a fejlődésnek abba a szakaszába érkezett, amikor napirendre került önmaga létezésének reális szemlélete. Ez természetesen korántsem csak saját felmerült problémáinak a megoldását teszi könnyebbé, hanem a szocializmus további térhódítását is.

A szocialista társadalom strukturáltságának és ezen belül a munkamegosztási helynek mint a legfontosabb független változónak a felismerése azt jelenti, hogy radikálisan eltérünk a szocialista társadalomról kialakított szubjektív-voluntarista illúzióktól, amelyek az agitáció, a nevelés mindenhatóságának hamis képzetét alakították ki, s voltaképpen az önáltatás eszközévé váltak.

A szocialista társadalmat és annak különböző egységeit nem a partikularitástól kell féltetni, hanem olyan monopolhelyzetek kialakításától, amikor a partikuláris érdek általános érdekként tűnhet fel.

Az új gazdálkodási rendszer többek között éppen a tekintetben ígér jelentős haladást, hogy a közérdeket a részérdekek — különböző intézményesített formák között folyó és tervszerűen befolyásolt — ütközése révén teremti meg, és ezzel meghaladottá teszi azokat az illúziókkal terhes elképzeléseket, amelyek az általános, a vállalati és az egyéni érdek tökéletes összhangját csupán a különböző bérezési és érdekeltségi formáktól várták.

A szocialista társadalomban a termelőeszközök magántulajdonának — mint uralkodó tulajdonformának — a megszüntetése az általános érdekek objektivizálódására lényegében lehetőséget ad. Ez az a reális alap, amelyre a szocialista országokban, a munkamegosztásban elfoglalt hely alapján strukturált

társadalmakban a nemzeti egység megteremtése felépül. Ez teszi lehetővé olyan politika folytatását, amely a munkásosztály érdekeinek és a marxizmusban megfogalmazott céljainak megfelelően hosszú történelmi fejlődés eredményeként a társadalmi viszonyok teljes átalakítását eredményezi és olyan társadalmi állapot kialakulásához vezet, amelyben egyszer s mindenkorra meghaladottá válnak az emberek között a termelési viszonyokból adódó különbségek.

Bevezetés	5
Marx társadalmi struktúra felfogásáról	9
A társadalmi struktúra problémái a polgári társadalomtudományban	18
Társadalmi struktúra: osztály, réteg	43
A szocialista társadalom strukturális modelljének alapvonásai. — A dichotom felfogásról és a tulajdonviszonyok tényleges szerepéről	51
A munkamegosztásban elfoglalt hely mint a szocialista társadalom struktúrájának legfontosabb független változója	63
A társadalmi struktúra függő változói	78
A kor és a nem mint a társadalmi differenciáció fontos jegyei	86
A szocialista társadalom struktúrájának matematikai modellje és a társadalmi mobilitás néhány problémája	92
A falvak társadalmi struktúrájában bekövetkezett fontosabb változásokról	95
Összegezés helyett	114

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Zrinszky Lászlóné

Műszaki szerkesztő: Garamvölgyi Ágnes

A burkoló- és akotéstervezés Urai Erika munkája

A kézirat beérkezett: 1966. május 22-én

Terjedelem 6,8 (A/5) ív. Példányszám: 2000

AK 70 k 6669

Alkalmazott betűtípus Bembo 10/11 pont

66.62429 Akadémiai Nyomda

Felelős vezető: Bernát György